

МИХАЈЛО КОСТИЋ

БАЊА КОВИЉАЧА

Прилог познавању порекла и функционалне генезе

РАЗМЕШТАЈ И ВЕЗЕ

Бања Ковиљача се налази у доњем Подрињу, на магистралном путу Шабац—Љубовија. У поречју Дрине, на њеној десној страни, лежи у северозападној подгорини планине Гучево (Црни врх 779 м) и на терасама његовог пригорја.

На излазу Дрине из дубоко усечене долине у пространу алувијалну раван (125 м н. в.), над ушћем Јадра, у истоименом пределу, Бања Ковиљача је и на прелазу у равницу Мачве.¹ Заузима амфитеатрални, заветрински, простор у шумовитом пределу.

На приградском и међуградском положају између Лознице и Зворника, удаљена је од првог града око 5, а од другог 19 км.

У Дринској туристичкој и термалној зони, Бања Ковиљача је аутобуски повезана са свим магистралним правцима у земљи. Са Београдом (146 км), у зони викенда, је у директној и вишедневној аутобуској вези и појачаним саобраћајем у сезони (1. VI—30. IX). На 89. км железничке пруге Рума—Шабац—Зворник, Ковиљача има железничку станицу. Од Шапца је удаљена 59 км.

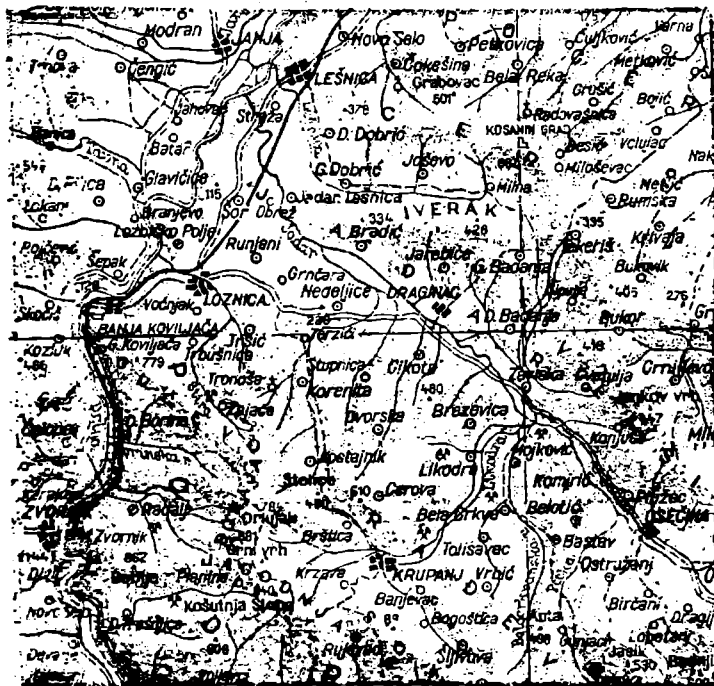
Ужи бањски рејон са парком захвата око 40 ха.

ОСОБЕНОСТИ ТЕРМАЛИЗМА

Улога и утицај геотектонске грађе и рељефа. — Планина Гучево, на чијем гребену се уздижу Црни врх (779), Кулиште (700) и Костајник (741 м) изграђена је од карбонских, пермских, тријаских и кредних седимената. У појединим деловима антиклинала Гучева, најистакнутији структурни облик терена Бање Ковиљаче и њене околине, је пробијена дацито-андезитима средњомиоценске старости. Од квартарних наслага најважније су дринске терасе и алувијон.²

За термалне појаве нарочито су значајни кречњаци Гучева. Још С. Радовановић (1899) је истакао да термално извориште „лежи у једном проширеном усеку кречњачког терена“. Слојеви сивога кречњака појављују се у доњем крају непосредно уз обод долине Дрине, па с

благим падом (око 18⁰) тону на ЈЈЗ к Дрини, у чијем се кориту, при малој води, могу такође проматрати.³ У потоку Берегу испод Граца сенонски кречњак је плав, песковит, са зрнима пирита, и раседнут.⁴

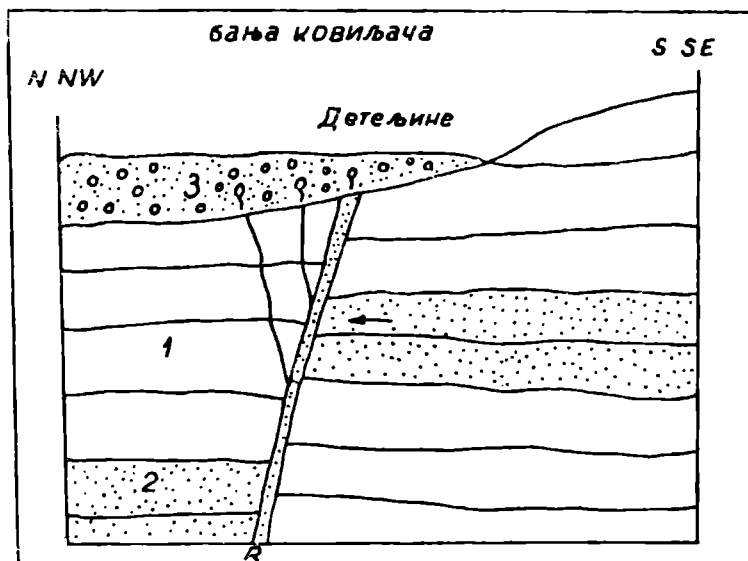

Сл. 1. Размештај Бање Ковиљаче у доњем Подрињу, на сектору Лозница — Гучево — Зворник, под висом Црни врх (779 м) у поречју Дрине, у Дринској туристичкој и термалној зони, над ушћем Јадра, у истоименом пределу, и на прелазу у равницу Мачве (Размер: 1:200.000)

У ужој околини Бање Ковиљаче, у простору јужно и југоисточно од ње, завлаче се релативно доста обимни делови пространог Јадарског миоценског басена. Дубоким бушењем терена у Црвеном потоку у Горњој Ковиљачи утврђено је да у серији седимената овог ревира постоје четири пешчана хоризонта. Пешчани хоризонти међусобно су раздвојени уметцима глина црвене боје, чија моћност просечно износи око 7 м. Најдебља пешчана маса набушена је у првом хоризонту моћности скоро 30 метара. Резерве кварцног песка, сведене само на овај ребир, врло су знатне. Близу Црвеног потока подигнута је и добро опремљена сепарација не само за прање и сејање песка већ и за млевење крупнијих фракција.⁵

Слојеви плиоцена су се очували у облику терасе на северном ободу Гучева изнад Бање. Састављени су од жутог, прилично крупнозрног песка и разно обојене глине, јаче или слабије песковите, са прослојцима шљунка.⁶

Сви еруптиви овог терена потичу из једног истог матичног огњишта, издуженог у правцу СЗ—ЈИ, које је у непосредној генетској вези и са свим рудним појавама ове области.⁷

Сл. 2. Прегледни профил термалних извора Бање Ковиљаче. 1 — непропустљиве стене; 2 — водоносни слој; 3 — алувијални нанос; 4 — извори термо-минералне воде; R — расед (В. Влаховић, 1958.)

Термални извори Бање Ковиљаче јављају се у раседној зони Гучева. По Ј. Цвијићу (1924) они се налазе на дринском раседу дуж кога су потонуле старије стене Гучева и „који везује Бању Ковиљачу са термом у Радаљу“.⁸ По В. Влаховићу (1958) са овим раседом у Бањи Ковиљачи се укршта расед, правца пружања према СЗ, изражен југоисточно од Бање, у брду Градцу. „На том месту, где се та два раседа укрштају налазе се термални извори“.⁹ Истраживањем минералних извора Јасеничког кисељака Љ. Чворовић (1977) је установио да ти извори избијају на раседу чији се општи правац поклапа са потоком Јасеница и „у смеру ЈИ протеже у правцу Бање Ковиљаче“.¹⁰

У динарском систему труских области, Бања Ковиљача, у раседној зони Гучева, припада Подринској групи.¹¹ Гучево је уврштено у релативно веома активна трусна подручја западно-српске сеизмичке области. Унутар гучевског блока, који се релативно издиже, трансверзалним раседима су формиран мањи веома активни блокови. „Дуж тих раседа се врше диференцијална кретања блокова. На ово указују теренске опсервације пратећих феномена: пиратерије у горњим деловима неких водотока (по самом гребену Гучева), затим нагли преломи у профилима водотока Сиге, Беоче и В. Каменице, стрме и дубоке јаруге, појаве клизишта, сеизмичка активност и др.“. Према резулта-

тима савремених проучавања неотектонских односа у области Гучева М. Маровића (1979), максимална издизања су изражена на северозападним обронцима Гучева у околини Ковиљаче (1,13 mm/g).¹²

У развоју својих сеизмичких енергија, Подринско подручје показује аутохтони карактер. Према објављеним подацима, у 1904. години, која је у сеизмичком погледу била једна од обилатијих и на територији наше земље, у Бањи Ковиљачи осетио се 16. маја у 2 с и 58 м после поноћи врло јак земљотрес који је трајао 2 секунде, јачине VII по Rossi-Foreloвој скали (I—X). Таласање је било правилно, јако и кратко. Међутим, изразитијих промена у режиму термалних извора, особинама бањске воде и оштећењу насељских објеката није било. Подрински блокови су се показали независним од приморских периода штетних потреса и у времену 1905—1927. године.¹³

Односи рељефа и насељских крајева знатно су израженији. Морфопластика Јадарског басена, на сектору Бање Ковиљаче, обликована је терасама и долињским усецима мезорељефа.

На северном ободу Гучева, изнад Бање Ковиљаче, делимично се одржала једна дринска плиоценска тераса. Она је у висини око 20 метара изнад простране алувијалне терасе.

Виша тераса најисточније се налази код железничког одмаралишта, и на њој лежи тај дом са још неколико околних вила. Испод тог одмаралишта представљена је одсеком од 20 метара. Он се пружа према западу све до иза Бање. Ова тераса се простире и поврх бањског парка, али у врло узаном појасу. Ту је просечена већим бројем потока. Њен највећи део очувао се код основне школе, па дуж пута до задњих кућа у засеоку Шанца. Остали, главни део Бање, лежи на нижој тераси, изграђеној дринским наносом.¹⁴

Поточни и повремени водотоци у ширем рејону Бање Ковиљаче су бујичног карактера. На подручју Реонске секције за заштиту земљишта од ерозије и уређење бујица из Лознице, Бања Ковиљача је окарактерисана као једно од најугроженијих насеља од бујица и поплава. Све до најновијег времена, због неповољних временских прилика и нерегулисаних бујичних токова, поплаве су се повремено јављале 1—2 пута годишње, неке и са катастрофалним последицама.¹⁵ За заштиту бање и бањског насеља извршени су најпре извесни регулациони радови,¹⁶ а 1968. године установљена Експериментална станица водне ерозије земљишта „Гучево“ на планини Гучево у непосредној близини Бање Ковиљаче. Према објављеним подацима, на Гучеву, на нагибима од 17 до 24° земљишни ерозиони губици су између 96 и 104 t/ha годишње, што ову област сврстава у екцесивна ерозиона подручја.¹⁷

Негативни утицаји физиогеографских и других природних чињилаца огледају се и у поменутих појавама урвања земљишта. И урвински микрорељеф изражен је углавном у ширем рејону Бање Ковиљаче. Активних ручева има и изнад старе железничке пруге. Ту обично клизи расквашена глина и лапорци преко слојева пешчара или конгломерата. Ти су ручеви у флишу. Њихово кретање умногоме спречава вегетација, јер су северне падине Гаја обрасле шумом. У Ковиљачи на више места налазе се умирени (неактивни) ручеви.¹⁸

Хидролошке особине и својства минералних вода. — Бања Ковиљача је у термалној зони Подриња. У њој је и Радаљска Бања, а од важнијих термалних налазишта минерална вода у Лозници. У оквиру термалне зоне Подриња, Бања Ковиљача, у термалногеографској регионализацији СР Србије, припада подринско-поцерском мезотермалном подручју Колубарско-Подринско-Поцерске балнеотермалне регије.

Термоминералне воде Бање Ковиљаче јављају се у разбијеном изворишту. Већ првим стручним испитивањем хидролошких особина српских минералних вода, В. Жигмунд (1874) је установио да ковиљачки извори потичу из плиће термалне издани која се простире „у равници, између горских оброњака и Дрине“. Седамдесетих година XIX века и раније, ковиљачке терме избијале су местимице на свом том простору, „па и на самој обали Дрине“, где је било „мноштво извора и изворића, који многу окру (оксид) луче“.¹⁹

Крајем прошлог века, истраживања Св. Радовановића (1899) указала су и на нека основна својства хидротермалног механизма. Дошло се до сазнања да ова „терма, ван сваке сумње спада у дубинске изворе“ и да изданска минерална вода, када јој се ниво услед поводња Дрине издигне до површине, јављала се на спрудовитим местима. Из оваквих места она је избијала и на нижим тачкама у терену, а било је „доста извораца и у дринском кориту“.²⁰

По М. Т. Луковићу (1929) минерални извори су „свакојачко врло јаки кад успевају да напоје нанос до те мере, да вода и у њему, на доста великом простору, остаје довољно минерализована и топла потискујући својим притиском обичну подземну воду“.²¹

Експлоатациону каптажу сачињава бунар 49,8 м који се храни из мезозојских кречњака. Пијезометриски ниво у захватној каптажи је на —1,0 м. Издашност износи 2,0 л/с, рН вредност 6,6 а температура до 32°C.²²

По природној водоиздашности главни термални извор Бање Ковиљаче припада категорији аквифера средње водоиздашности, са оптималном издашношћу водног објекта од 1 до 10 л/с/об.²³ Расположива издашност и знатне резерве термоминералне воде, веома важне квантитативне суштинске одлике, позитивно су обележје термализма ове бање.

Значајна је и чињеница да највеће количине и то несумњиво добре пијаће воде има у наносу ниже дринске терасе. Нанос је великога пространства, знатне дебљине и састављен је највећим делом од шљунка и песка, те издан мора бити врло снажна. „Ту се могу добити без тешкоће количине воде које би задовољиле не само данашње потребе Бање Ковиљаче, већ и у будућности ма колико се бања ширила и повећавала“.²⁴ Од каптираних планинских извора, по доброј води на гласу је нарочито извориште „Три чесме“ недалеко истоименог ресторана.

Хемизам и основна функционална вредност ковиљачкобањских вода. — Ове воде први пут хемијски су детаљније анализиране 1855. године у „Правитељственој Апотеки“ у Београду. Од позната че-

тири извора минералне воде анализирана је вода „главног извора“ и „горња вода“.²⁵

Отада „Смрдан-Бара“ била је позната у нас као сумпорна вода. Тек 1882. године урађена је анализа „гвожђевите минералне воде“ која се употребљавала за пиће. По њој у 1000 грама воде сума постојаних састојака износила је 0.93584, угљена киселина као бикарбонат 0.37251, слободна угљена киселина 0.22834, а сума свију једињења 1.53669 г. По анализи из 1891. године сума састојака једног узорка воде са Смрдан Баре износила је 1.5546 г.²⁶

Године 1895. ове минералне воде испитиване су поглавито ради установљавања јода. Тада је нађено да има јода у незнатним количинама и да количине јода стоје у извесном односу према количини гвожђа, тј. оне воде, које су имале више гвожђа имале су и релативно више јода. У септембру 1897. године узето је са 10 разних места воде из ове бање ради хемијског испитивања и да би се констатовало да ли су те са 10 разних места узете пробе међу собом сличне или различне. *М. Т. Леко* је утврдио да, изузев једне, све остале анализане воде приближно су једнакога састава без обзира на сумпорводоник и гвожђе, тих такође саставних делова појединих ковиљачких вода, те се може рећи да су те воде углавном једнаке. Значајни су саставни делови сумпорводоник и гвожђе који појединим ковиљачким водама дају карактер лековитих вода. Поред тога оне имају и карактер слабих муријатичних-алкално-земних и алкалних вода. Међу разним страним сумпоровитим водама, које су нам по лековитом дејству боље познате, највише по саставу приближује се ковиљачкој сумпорној води минерална вода из Вајлбах-Бање. Те су две воде готово једнаке.²⁷

Почетком нашег века *М. Николић* и *А. Зега* (1900) извршили су хемијску и физикохемијску анализу воде извора температуре 25°C. Ковиљача је окарактерисана као „сумпор-јодна терма“.²⁸

По *М. Т. Леку* (1905) термална сумпоровита вода и остале хладне лековите воде у Ковиљачи, истога су порекла. Термална сумпоровита вода у свом подземном току удаљујући се од главног извора хлади се и постепено губи сумпорводоник, који дејствује редукујући на једињења гвожђа с којима у додир долази. „Уз припомоћ угљене киселине, које има у приличној количини у термалној сумпоровитој води у Ковиљачи, уз припомоћ те киселине и поменутих утицајем сумпорводоника на једињења гвожђа, главна термална сумпоровита вода губи карактер сумпоровите и прелази у хладну гвожђевиту воду.“²⁹

Каснијим анализама *М. Т. Лека* (1922) детаљније је испитан и хемијски састав „Јордан“ извора (t—10°). Овај се извор називао и „Бакарна вода“ због тога, што се из ње на ваздуху одваја знатна количина бакарно-црвеног талога од карбоната гвожђа. Садржавајући у једном литру 60 мгр оксида гвожђа, вода „Јордан“ долази у ред ја-

ких гвожђевитих алкално киселих слабо муријатичних вода. Упоредњем старих и нових анализа констатовано је да се лековита вода у Ковиљачи по саставу не мења. Поменути аутор је такође одредио гасни састав сумпоровите воде бунара „Вук Караџић“ и радиоактивитет воде са пет бањских извора и установио да је радиоктавна вода извора „Јордан“ (6,08) и Гвожђевита вода за пиће „Војвода Анта“ (5,94 м.ј.).³⁰

Сумпоровита вода Бање Ковиљаче користи се и за справљање вештачког лековитог блата из иловаче која се доводи из околине Бање. Жута глина претвара се под утицајем минералне воде у црну масну масу лековитог блата, које се употребљава за спремање облога. Механичка анализа показала је да најфинијих делића блато садржи 17,25%, делића средње димензије 69,50%, а песка 13,25%.³¹

На релативно стагнантан хемијски састав ковиљачкобањских вода указују и резултати новијих и савремених анализа.

Новију физико-хемијску анализу воде из бунара „Вук Караџић“ (т—28°C) извршила је М. Каракушевић 1956. године. Према физико-хемијским особинама вода је увршћена у сумпоровите хипотерме.³² Тип воде Ковиљаче, одређен по садржају гасова (CO₂ —20 cm³, N₂ —77,0 cm³, H₂S —3 cm³), окарактерисан је такође као сумпоровита хипотерма.³³

Именована на основу главних јона ово би била хидрокарбонатно-хлоридно-натријско-калцијска хипотермална минерална вода. Одређени гасни састав из воде бунара „Вук Караџић“ (Na —77,85, CO₂ —16,00, H₂S —5,00% запреминских) у садржају племенитих гасова показује да су концентрације племенитих гасова ниске, што би означавало релативно кратко задржавање ових вода у току њиховог формирања у одређеним хидрогеолошким структурама у оквиру терцијарних серија. Апсолутна старост минералне воде, на основу квантитативног односа He/Ar износи: 142.500 година.³⁴

У термоминералној води Бање Ковиљаче (т — 31°C, М — 1,33 г/л) налазе се углавном и сви карактеристични елементи који се јављају у минералним водама које се третирају као „вулканске воде“, а посебно калијум (7,8 mg/l), литијум (0,20 mg/l), рубидијум (0,066 mg/l), стронцијум (0,35 mg/l) и цезијум (0,002 mg/l).³⁵

Јаких константних балнеолошких карактеристика с малим колебањем температуре термалне воде, лековите воде Бање Ковиљаче индициране су за лечење реуматичних обољења и последица повреда, обољења женских полних органа, обољења коже и дечје болести. Лечење се обавља купањем у минералној води, блатним купањем, орошавањем и апликацијом блата. У медицинским стационарима примењује се комплексан балнео-медицински третман.³⁶

ПОСЕБНЕ АМБИЈЕНТАЛНЕ ПОГОДНОСТИ

Иако се налази у низијској зони, на н. в. 125 м, Бања Ковиљача је, због услова географског положаја, позната и као климатско место.

Годишњи ток температуре ваздуха у Бањи Ковиљачи
за период 1901—1930. године³⁷

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.	Колеб.
0,3	1,2	6,8	11,2	15,4	18,8	20,4	19,7	16,0	11,1	5,8	2,4	10,8	20,1

Средња месечна температура (1901—1930. г.) ваздуха јануара, најхладнијег месеца, је изнад $0,0^{\circ}\text{C}$ (0,3), а јула, најтоплијег месеца, незнатно прелази 20° (20,4). Средња температура зимских месеци само је у Ковиљачи (1949—1957. г.) изнад 1°C (1,9), док је у осталим месецима низијског дела Западне Србије, са апсолутном висином испод 200 м, нижа. Температуре прелазних годишњих доба, пролећа и јесени, су веома уједначене. Иако Ковиљача има највишу јулску температуру међу станицама низијског дела Западне Србије годишња амплитуда је овде најмања, јер је јануарска температура виша него у другим местима. Највиша максимална температура забележена у Ковиљачи је $41,0^{\circ}\text{C}$. Према подацима које је користила Љ. Ђирковић (1977.) то је највиша температура и у Западној Србији. Међутим, Ковиљача има и највишу апсолутно минималну температуру од $-23,7^{\circ}\text{C}$. У Ковиљачи је и најмањи однос између највлажнијег и најсувијег месеца са колебањем кишног талога 4,7% (40,3 мм).³⁸

У Бањи Ковиљачи преовлађује у свим годишњим добима и у годишњем току струјање из југозападнoг правца. После преовлађујућег југозападнoг ветра највише је заступљен ветар из супротнoг смера, са североистока. Минимум учестаности јавља се у јесен, а максимум у пролеће. У хладнијем делу године тишина је знатно више него у летњој половини.³⁹

Према подацима о јаком ветру за Бању Ковиљачу, које је објавио В. Н. Билић (1978), највећу частину има месец јуни са 3,9 дана, а најмању октобар са 0,8 дана. Ветрови из преовладајућег југозападнoг правца (1952—1972. г.) никада нису имали већу брзину од 20,7 м/сек. Временски период од октобра до јануара познат је у Бањи Ковиљачи по највећој учестаности дана са маглом и повећаним процентом тишина, што је због доскорашњег загађења атмосфере избацивањем гасова фабрике „Вискозе“ из Лознице штетно утицало на животну средину стварајући непријатне услове за боравак. Физичкогеографски услови положаја, а понајвише планина Гучево и долина Дрине, ублажују загађење јер утичу на стварање локалних струјања у току дана, која до некле рашчисте приземни ваздух смањујући концентрацију загађивача.⁴⁰

Усавршавањем пречистача, нарочито од 1978. године, обезбеђено је испуштање штетних материја у ваздух само у нормативима утврђеним количинама. Уграђивањем нових електрофилтера у „Вискози“

у Лозници готово потпуно се решава проблем аерозагађења и у Ковиљачи.*

Дужина трајања сунчевог сјаја са „преко 2000 часова годишње је знатно већа него у другим местима са сличним микроклиматом у Србији“. У туристичкој сезони, од маја до октобра, нивои кишних дана су ретки и краткотрајни. Просек грмљавина у Бањи Ковиљачи је свега 17 дана за годину. Максимална висина снежног покривача, који се не задржава дуго, износи 50 см.⁴¹ Удео снега у годишњим падавинама је 15,9%.⁴²

Умерено влажна клима у туристичкој сезони веома је погодна за умирење и нервног система, као што је благотворна и за органе за дисање. У целини, клима Бање Ковиљаче је умерена и веома погодна и за летовалиште и опоравилиште поред тога што је, због својих минералних извора, и лечилиште.⁴³

За процену климатских карактеристика планине Гучево, која је неразлучиво везана за Бању Ковиљачу, могу унеколико послужити подаци са метеоролошке станице, подигнуте у непосредној близини огледних поља, на Гучеву. Према подацима за период 1968. до 1972. године просечна годишња температура износи $9,9^{\circ}$, апсолутни годишњи максимум $38,5^{\circ}$, а минимум $-19,5^{\circ}\text{C}$, што даје врло велику амплитуду од $58,0^{\circ}\text{C}$. Најтоплији је месец јун, а најхладнији јануар, пролеће је знатно топлије од јесени. Мразеви се појављују од октобра до маја. „Просечна сума падавина за петогодишњи преглед осматрања износила је 882 мм. Распоред талоба по годишњим добима је: зима 18,2%, пролеће 26,1%, лето 35,1% и јесен 20,6%. Највећа количина падавина у току једног дана забележена је 15. 07. 1972. године и износила је 80,5 мм. Просечан број дана са падавинама за период истраживања је 113, што значи да је сваки трећи дан у години падала киша или снег.“⁴⁴

Изложени подаци о климатским приликама показују да је на Гучеву пријатнији боравак у топлијој половини године, а поглавито за време туристичке сезоне у Бањи Ковиљачи. Веома га поспешује и богатство шумске вегетације Гучева, важан чинилац микроклимата, и мешовити карактер њених састојина.

Поред црног граба, који је масовно распрострањен на Гучеву, налазе се још бројне врсте које су ретке за територију Србије или су реликтог карактера. Шуме цера су најчешће велике старости и димензија. Церова стабла у њима имају висину до 25 м а пречник до 1,20 м.

* У ваздуху изнад Лознице највише је било летећег пепела и чађи. Програмом изградње електрофилтера у енергани, у 1982. години извршиће се у целисти заштита ваздуха од пепела и чађи уграђивањем пет електрофилтера. „Поред ових кључних објеката за заштиту“ средњорочним програмом из 1976. године, за заштиту животне и радне средине, уграђен је и читав низ других објеката. Тако је извршена реконструкција циклона, којом се знатно повећава њихова заштитна ефикасност. У фабрици целулозе уграђен је кондензатор за кондензовање отпадних гасова из погона предхидролизе и циклони, чиме је значајно смањена загађеност атмосфере овим отпадним гасовима. (Ј. А. : Системска решења за Вискозу, „Човек и животна средина“, Год. 5, Број. 2, Београд, март-април 1980, стр. 63-64).

Букове шуме на Гучеву налазе се претежно на сенченим а само делимично, и то изнад 750 м, и на осталим експозицијама.⁴⁵

На северним обронцима масива Гучева, увучено међу планинске огранке, у сливу Грабовичког потока притоке Штире, налазе се станишта питомог кестена (*Castanea sativa* Mill.), једно од четири најважнија налазишта кестена у Србији. Кестен се јавља у појасу између 160 и 240 м н.в. и то углавном на северним, источним и јужним експозицијама. Реликтан и аутохтон, овај комплекс шума очувао се као острво.⁴⁶

Гучево је и узгајалиште дивљачи. Јадарске шуме богате су срнама и зечевима, а има и фазана. Ловиште „Гучево“ обухвата истоимени планински шумски комплекс.⁴⁷

Због раритетних природних амбијенталних садржаја, Гучево је уврштено у пределе посебних природних одлика.⁴⁸

У парку Бање Ковиљаче, другом амбијенталном кату, према резултатима испитивања О. Мијановић и Е. Вукићевић (1977) било је укупно 76 врста дрвећа, жбуња и повијуша и то врло ретко присутних 27, ретко 21, често 21 и врло често 7. Све ове биљке углавном добро успевају. Од укупно 89 дрвенастих биљака које од природе расту у непосредној околини Бање у парку је забележено свега 15 од којих је само 1 врло често заступљена, 3 често а остале ретко и врло ретко. У равном делу парка једине аутохтоне врсте су цер и црна јова. У парку Бање гаји се 51 врста разног цвећа: једногодишњих 29, двогодишњих 6, вишегодишњих 15 и 3 сорте најпознатијих ружа. „Примена цветних врста у парку Бање Ковиљаче дата је, сем незнатног изузетка, у виду правилних геометријских фигура (цветне ронделе, леје, ивице и др.). Овакве форме цветног обликовања у потпуности одговарају основној стилској концепцији парка“. Количина цвећа која се сваке године користи у парку креће се од 28 до 30 хиљада биљака од чега једногодишње цвеће чини око 75%. Парк (око 20 хектара) је у целини раскошно богат по разноврсности и интересантности и биљака и њихових заједница. Бројне биљне заједнице шумске и ливадске које окружују Бању чине је још лепшом и привлачнијом.⁴⁹ И оне су саставни део општих вредности крајолика, на којима се заснива и из којих проистиче, естетска функција бањског амбијента.

У приобаљу, трећем амбијенталном кату Бање Ковиљаче, од посебног је значаја Дрина. Сем за научички туризам, она је погодна и за спортски риболов. Од Ковиљаче до ушћа Јадра има више места богатих рибом.⁵⁰

Значајно, што је Бања Ковиљача и исходиште за бањска, градска и сеоска насеља и манастире и друга знаменита места у околини са разноврсном културно-историјском баштином.

Међу најближим (око 13 км) су просторни меморијални природни споменик: подручје села Тршића, завичај Вука Караџића, и околина манастира Троноше, задужбине краља Драгутина и краљице Катарине, из 1317. године.⁵¹

ПОРЕКЛО И ПРОШЛОСТ ЛОКАЛИТЕТА

Термалне појаве на локацији Бање Ковиљаче биле су вероватно познате још од древних времена.

Археолошка налазишта из праисторијског доба су оскудна. На Гучеву, испод рушевине „Цариград“, нађене су три орнаментисане отворене бронзане гривне (Касно бронзано доба—халштат).⁵²

На давнашње и древно порекло о искоришћавању ових терми указује и расед Градца односно чињеница, да су се минерални извори у дубљој прошлости јављали у вишем нивоу изнад водоплавног алувијона.

Таква локација индицира искоришћавање од палеобалканског становништва, јер су сумпоровите воде биле познате још од прастарих времена. Оне су биле прве које су привукле пажњу и болесника и зналаца, пошто су се по укусу, мирису и температури најпре одвојиле од слатких вода.⁵³

Имајући у виду „висок ступањ на ком се налазила медицинска култура Илира“, може се претпоставити да су ове терме имале не само културну, већ и балнеолошку функцију. Нова сазнања показују да постоји „велики број откривених и коришћених у балнеолошке сврхе топлих минералних извора са очуваним илирским племенским називима (Јаса, Валиса и др.), који су и у доба Римљана били на гласу.“⁵⁴

На трагове римског насеља, такође на сектору Градца, указују гробни камени споменици из налазишта Бање Ковиљаче. Натписи са споменика нису сачувани.⁵⁵

Ипак се може рећи, да је постојала, вероватно развијенија, римска термална агломерација и због овдашњег рудног богатства. И римске рударске насеобине око Звоначке Бање, у подручју Копаоника као и у Босни и другде налазиле су се уз минералне изворе.⁵⁶ Подриње је, због бројних својих рудокопа, имало за Римљане посебно важну улогу у рударству. Један део рудника, који су се налазили око Зајаче, у Костајнику, у региону Цера и другим, интензивно је коришћен у III и IV веку, за добијање бакра, олова, калаја и сребра. Ови рудници су експлоатисани и у периодима историје.⁵⁷

И у средњовековно доба ковиљачкобањски извори задржали су свој значај у термализму и због рударства.

Изнад Бање саграђен је средњовековни град. Рушевине овог града и данас постоје. Називају се Ковиљкиним Градом или Ковиљачом. Зидане је у ломљеном кречњаку, али у рушевинама има и фрагмената опеке, дебљине 5 см. Прилагођен терену, град се у издуженом облику пружа по коси на којој се налази. Ковиљача је мање феудално утврђење, које има доста аналогија у нашим средњовековним градовима. Средњовековна некропола на Градцу у Ковиљачи је означена и правим стећцима. На овом старом гробљу има гробова који су обележени и „обелиском“. Ови стећци су гробови имућних „племенитих“ људи.⁵⁸

Ковиљачкобањски извори, као и термоминералне воде неких других бања (Куршумлијске Бање, Вичке Бање и др.)⁵⁹ налазили су се, дакле, на феудалном властелинству, изнад средњовековног пута поред реке Дрине који је водио трасом римског пута.⁶⁰

„Ковиљкин град“ је имао троструку функцију — надгледао је пролаз путем поред Дрине, контролисао, на овом погодном сектору, прелаз преко Дрине и штитио приступ бањским водама.

Посебан значај термалног локалитета, као што је наглашено, заснивао се и произишао је из рудног богатства које се експлоатисало. Старе ископине и стара рударска окна под Гучевом постојала су и за старе Југославије а распознају се и данас. Кроз средњи век и у руднику Костајник радили су наши рудари на оловном рудишту све до уласка Турака у ове крајеве. Данас се вади антимон.⁶¹

Под турском окупацијом, са замирањем рударства, Ковиљача је изгубила дотадашње функције. У XVI веку Ковиљача се спомиње најпре 1533. године као село у нахији Бохорина (Бухорина или Бихорина). Назив те нахије сачувао се у имену данашњег оближњег села Борина, на истоименој речици, десној притоци Дрине.⁶²

У XVI веку и доцније, спуштањем термалнокрашког изворишта, бања је запустела. Тада, као и касније, на пасиштима око забарених минералних извора боравила је стока. Неки извори имали су вероватно култну функцију. Тек од друге половине XVIII века, Турци су термалним изворима почели обраћати извесну пажњу. Као и на друге термалне и изворе са добром водом, и на изворе у Ковиљачи, долазили су на теферич и гостили се.⁶³ *Ј. Перетић* 1784. године описује положај села Ковиљаче испод шумом обрасле планине Гучево, али не спомиње купалиште у бањском простору.⁶⁴ Турски дрвени „амам“, за који се у информативној литератури наводи како се „предпоставља да је саграђен у XVII веку“,⁶⁵ а који по *В. Радовановићу* (1955) потиче „још из времена пре Првог српског устанка“ (1804—13)⁶⁶, могао је бити подигнут у последњој деценији XVIII века у алувијалној равни на уздигнутом спрудишту. Међутим, као што је *В. Михајловић* (1951) истакао, ова бања „и ако је била позната под Турцима, што није вероватно, то је могло бити само као какво блатно купатило, у ком се можда купали само људи из најуже њене околне“.⁶⁷

Речено поткрепљује и чињеница, што је већина термалних извора била засута дринским наносом, а у блатишту минерална вода била је понајвише хладна. Из друге половине XVIII века вероватно потиче и раширена прича, коју је објавио и заслужни *С. Ст. Петровић* (1934), да се болестан коњ, сав у ранама, излечио на ковиљачкој „смрдљивој бари“ те је тако пронађена њена лековитост.⁶⁸

*

У првим деценијама XIX века Ковиљача се убрајала у познате минералне изворе. *Вук Ст. Караџић* (1827) у Ковиљачи описује Смрдљиву бару као „ладан минерални извор, од кога се и скела онђе

на Дрини зове С м р д а н ". Вук Караџић је први забележио и легенду о пореклу имена средњовековног града на Гучеву. „Приповиједа се, да су биле двије сестре: Вида и Ковиљка; па Вида зидала Видојеву, а Ковиљка Ковиљачу".⁶⁹ По С. Ст. Петровићу (1934), Вук Караџић „не само да је одлично познавао Бању Ковиљачу него је и на себи испробао и хвалио њезино изванредно добро дејство". Он је „своју оболелу ногу лечио и у Ковиљачи".⁷⁰ „Смрдан скела" под тим именом била је позната и седамдесетих година XIX века,⁷¹ а легенда о Ковиљки пренела се у предеоном становништву на назив минералног извора.⁷²

На сектору Бање Ковиљаче, до тридесетих година XIX века, постојало је исељено погранично село Ада. Ово село, чије су све куће до темеља срушене,⁷³ било је „на простору око данашње железничке станице у Бањи Ковиљачи".⁷⁴

У ослобођеној Србији, после прикључења Јадра и Рађевине Кнежевине Србији 1834. године, Ковиљачи је обраћена већа пажња. Настојало се да се подигне ниво термалне воде и извориште каптира и огради. О томе сведочи и допис кнез Милошевог команданта подриносавске области Лазара Теодоровића у коме пише 15. фебруара 1836. године капетану Матији Симићу у Лозници: „за ону сумпоровиту воду близу Лознице потребно је да изнађемо извор или кључ и да поставите стублину за време, до даљега извиђања, како марва онуда не би газила".⁷⁵

По поменутој наредби, иницијативом начелника санитета Кнежевине Србије Ем. П. Линденмајера, исте године је „главни извор, у оној бари лежећи, уваћен у један дрвени доста простран сантрач, и тиме приступним постао; при том је и бара у толико изсушена била, да се та вода у следујућим годинама као купатило употребити могла. Од тога времена почели су болесници све више на ту воду долазити, премда никаквога склоништа тамо није било, нити је вода за купање удобно спремна била".⁷⁶ У наредној деценији, у периоду слободног здравственог туризма, и све до 1846. године бања је била „батаљена" и налазила се у врло рђавом стању, због чега је слабо посећивана.⁷⁷

РАЗВОЈ БАЊЕ КОВИЉАЧЕ И ЊЕН САВРЕМЕНИ ПРЕОБРАЖАЈ

У времену од 1846. до 1974. године функционалну генезу Бање Ковиљаче карактерисале су четири развојне фазе а затим савремени преображај и функционална реафирмација и специјализација.

У првој развојној фази, државном иницијативом већ у 1846. години запуштена бања је „оправљена". Тада је „и сантрач купатила измењен, нешто проширен и наоколо заграђен". Пошто је ова минерална вода морала постојати „као свеопште народно добро, за какво се сваки лековити извор по природи ствари и сматрати има", држава је 1847. године одкупила земљиште за стамбену изградњу. „Доцније начињена је близу извора примирителна кућа и једна меана".⁷⁸

Године 1858. изграђена је „кућа за квартире посетитеља" са 10 соба, један зграда као „општа кујна" и једна „шупа за прост на-

род". Поменуте године постављен је за 5 месеци један надзиратељ који је уједно био и амамџија. Исте године издата је наредба да надлежни окружни лекар борави преко лета у бањи као бањски лекар.⁷⁹ Уз то, држава је за заштиту бање дала 51.000 динара да се изгради бред за одбрану од Дрине.⁸⁰ Са организованим лечењем отпочела је изградња бањског насеља. Већ седамдесетих година прошлог века Ковиљача се убрајала у важније бање Србије.

Године 1874., када су вршена детаљнија хидролошка истраживања да би се термално извориште уредило и добиле веће количине топлије термоминералне воде, у бањи су постојале примитивне каптаже. Вода из два извора за лечење пићем отицала је из стубљине на танке дрвене цевчице десетак сантиметара изнад површине земље. Најудаљенији водообилан извор био је „у један дрвени сандук ухваћен". Бањске зграде налазиле су се на равном терену, а над најјачим извором, који се употребљавао за купање, била је подигнута купалишна зграда са два базена.⁸¹

Иако је хемијским анализама била утврђена велика лековитост воде и држава чинила напоре да се изгради, опреми и заштити од поводња, сви термални објекти Смрдан Бање или Ковиљаче били су провизорни. Она се, као и већина других бања у Србији, налазила у примитивном стању до краја прошлог века.*

*

Полазећи од начела социјалног термализма, по коме су бање не само „и општа, слободна и природна лечилишта" већ „и опште корисне социјалне институције", Народна Скупштина, са заседања у Нишу, Бању Ковиљачу је својом одлуком уступила Подринском округу. Првог августа 1898. године изашао је „закон о уступању Бање Ковиљаче (Смрдан Баре) народу округа подринског у експлоатацију". Рок експлоатације одређен је за 50 година — до 31. децембра 1948. године. На основу тога закона потписан је 1902. године Уговор о експлоатацији Бање Ковиљаче између државе и пуномоћника округа подринског. Округ је био обавезан да уложи свој новац за унапређење и подизање Бање, али је добио право да узима све приходе и користи од уложенога свога рада и новца. Како су дотада бањски посетиоци боравили у малим колибама од коља и трске и како су све државне зграде биле влажне и склоне паду, Округ је био овлашћен да их поруши и грађу употреби без накнаде.⁸²

Пошто је вода Смрдан Баре била увелико позната као чувена минерална вода, а нерешени проблеми хидротермализма, већ 1899. године приступило се дубинском бушењу испод дебелог импермеабилног слоја муљевитог песка,⁸³ али позитивни резултати постигнути су касније.

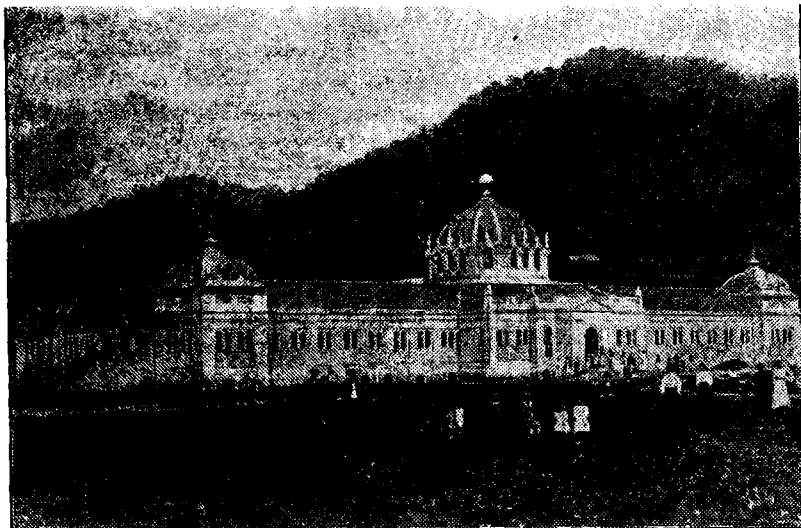
* Мада је била у примитивном стању Смрдан бару или Ковиљачу, због изванредне лековитости, од осамдесетих година XIX века посећивали су и врло угледни страни гости. Француски конзул у Београду конт Жилијен од Рошешуара боравио је у јулу и августу 1877. године три недеље одржавајући редовно бањска купања (Д. Вуксановић — Анић: Са канетаном д' Ормесоном 1877. 22 дана у дво-колицама кроз Србију, Београд 1980., с. 113.)

Сл. 3. Пројекат Бање Ковиљаче прве фазе изградње (Годишњак СХС за 1926. г.)

Почетком нашег века у ужем бањском рејону подигнут је нов парк са стазама и алејама.⁸⁴ Модерној бањи положен је камен темељац 1904. године по завршетку каптажних радова у изворишту. Отворен је нови бунар, најглавнији извор сумпорне воде, која снабдева ново купатило и други нов бунар „Вук Караџић“ који је давао воду за блато. Уређено је и Гвожђевито купатило, Мешовито купатило „Гучево“ са сумпоровито-гвожђевитом водом и хладни извори „Бакарна вода“ за очи „Јордан“ и Гвожђевита вода за пиће „Војводе Анте“. Ценећи рад и преданост послу надзорног инжењера Мике Кнежевића, Одбор за уређење Бање Ковиљаче дао је његово име гвожђевитом купатилу. Стара државна топла купатила ретко су се употребљавала. „Старо купатило“, најпре подигнуто, постојало је на самом старом, али слабом извору са 4 одељења, за особе мушког и женског пола са здравом и рањавом кожом. Прва два звала су се „здрава“, а друга „рањава“. Ово купатило употребљавало се само у изузетним случајевима. „Старо кадно купатило“ са 20 дрвених када употребљавало се само у нарочитој потреби.⁸⁵

Ново топло Главно сумпорно купатило са 26 порцуланске каде и са два велика базена завршено је децембра 1907. године и снабдевано тадашњим свим потребама модерног хидротерапијског лечења. Чиста сумпоровита минерална вода у купатило дотиче непосредно из извора и загрејана користи без икаквих промена у хемијском саставу. До 1908. године у ужем бањском рејону, који је захватао простор од 15 ха, саграђена је и машинска зграда, зграда за Управу бање и бањски хотел „Подриње“ са 20 меблираних соба.⁸⁶ До ратова 1912—1919. године Округ је завршио и луксузно уређене виле „Босна“ и „Ковиљача“ (са по 40 соба) и отпочео изградњу Блатног купатила и Бањске дворане („Курсалона“).⁸⁷

Сл. 4. Главно Сумпоровито купатило у Бањи Ковиљачи у првој бањској сезони 1908. године (Т. Радивојевић, 1913.)

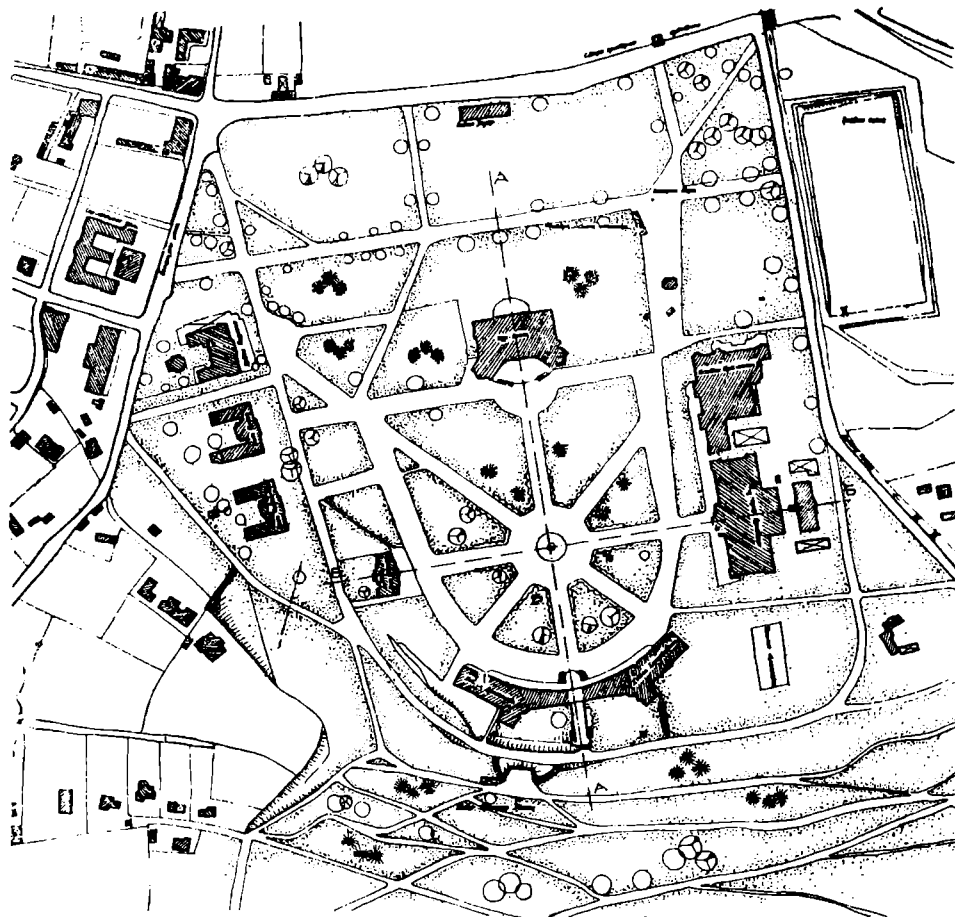
Главно Сумпоровито купатило отворено је, својевремено, „у величанственој згради“, какву није имала „ниједна бања у Србији, а многе и ван ње“.⁸⁸ Увршћено је у споменике архитектуре у Србији. Грађено је по проученом плану специфичних потреба, али, нарочито споља, репрезентативног карактера, у духу академизма, са куполом над вестибилумом.⁸⁹ Као културно добро од нарочитог значаја, овај архитектонски споменик изражава нешто неисцрпно — „трансфункционално“ или „супрафункционално“.⁹⁰

Са развојем Бање убрзано се изграђивало и стамбено насеље у ширем бањском рејону. У термалној економији „подузетни људи у своју личну корист“ имали су већ у 1908. години две приватне гостинице и издавали 7 кућа и вила првог и још 50 другог реда.⁹¹ Варошки пословни крај у ширем рејону почео се стварати од првих година нашег века, али са извесним тешкоћама. Ковачи, крпачи нпр., који су успешно пословали, гоњени су од ковачких еснафских мајстора.⁹²

Године 1910. државном концесијом Подрински округ је изградио ускотрачну железничку пругу Шабац—Ковиљача.⁹³ Побољшане саобраћајне везе утицале су на брже оформљење трговинско-пословног центра са добро снабдевену пијацом. Тиме је Ковиљача, као насеобинска целина, добила тројаку урбану структуру: централни терапијски део са бањским објектима у парку, оквирни стамбени део са трговинско-пословним центром и ивични део са сеоским насељем.

Окружена сеоским крајевима на ширем простору, Ковиљача се разликовала од бања у Србији које су имале „па и данас имају, јасно изражену, пуну контраста, двојаку структуру“: простор око минералних извора и купатила уређен као бањски парк, о који су се ослањали

хотели, приватне виле, — и улице и блокови стамбених зграда бањског насеља (код Сокобање и Врњачке Бање, у непосредној близини, и трговинско-пословни центар).⁹⁴

Сл. 5. План централног дела Бање Ковиљаче са бањским парком и главним лечилишним и угоститељским објектима (Графичка обрада и разрада према геодетском плану; Клише: Б. Максимовић, 1978.)

Са изградњом термалних објеката и бањског насеља а поглави-то од 1904. године, када се приступило модерном уређењу, промет посетилаца се знатно увећао и Ковиљача је постала једна од највише посећених бања у Србији.

Већ у 1905. години Бања Ковиљача по промету посетилаца била је на другом месту међу бањама Србије. И у 1906. години, као и у претходној, она је то место заузимала и по оствареном промету посетилаца оба пола. И према просечном броју посетилаца бањских места Србије, Ковиљача је, у периоду 1902—1908. године, са 2388 гости-

ју била на другом месту, иза најпосећеније Врњачке (3946) а испред Рибарске Бање (1956 посетилаца).⁹⁶

Кретање посетилаца у Бањи Ковиљачи од 1897. до 1908. г.⁹⁸

Година	Број посетилаца			Година	Број посетилаца		
	мушких	женских	Укупно		мушких	женских	Укупно
1897	419	411	830	1903	772	741	1513
1898	340	359	699	1904	1057	1184	2241
1899	463	333	796	1905	1072	1198	2270
1900	379	366	745	1906	1368	1321	2689
1901	499	412	911	1907	1568	1752	3320
1902	622	637	1259	1908	1652	1804	3456

Све већа посећеност произилазила је из широког домена термалне гравитације. Још у првим годинама нашег века, „њени чувени минерални извори уврстили су је у ред наших првих бања“, те је било „мало људи у Србији и Босни којима њено име није познато“.⁹⁷ Лековитост минералних вода ове Бање равнала се са босанском Илићом и сумпоровитим бањама европског гласа. Будући на гласу и по „огромном успеху код лечења деце“, она су чинила највећи број бањских гостију. У 1911. години Ковиљачу су посетила и деца Краљева.⁹⁸

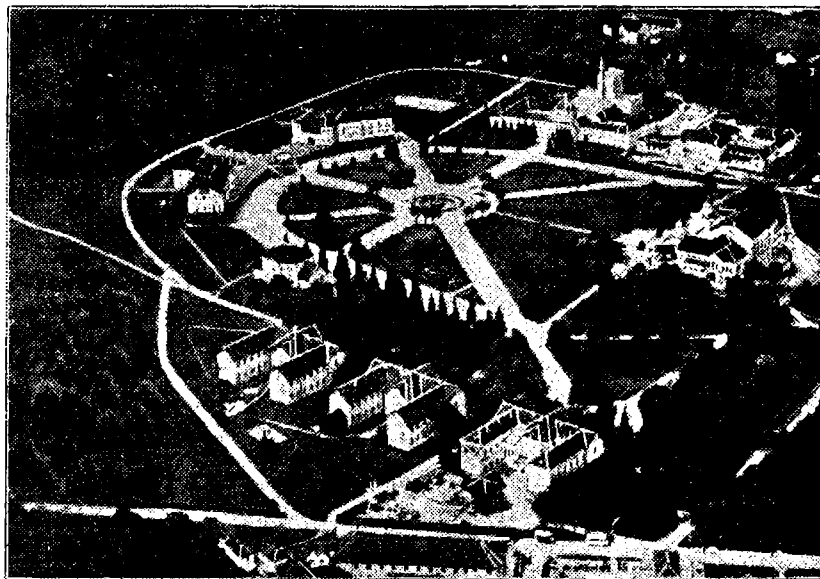
У првој етапи друге развојне фазе, Бања Ковиљача је оформила и рекреативно-туристичку функцију. Због лепота околине и здраве климе Ковиљача је привукла „многе посетиоце само на промену ваздуха“. Београдска општина слала је сваке године у Ковиљачу преко стотину својих сиромашних грађана на лечење и опорављање. Број посетилаца достигао је 1909. године око 4000.⁹⁹ По томе, у тринаесто-годишњем раздобљу 1897—1909. промет регистрованих посетилаца у Бањи Ковиљачи увећао се скоро петоструко. Она је била омиљено природно лечилиште и опоравилиште, а од 1910. године постала је и привлачно излетиште. Због тих њених важних функција, 1911. године „Друштво посетилаца и пријатеља Ковиљаче“ основали су захвални посетиоци.¹⁰⁰

И у првој етапи друге развојне фазе, Ковиљача је била позната по социјалном термализму. „Бања Ковиљача спада међ прве наше бање у којој су почеле да се подижу и специјалне модерне социјалне установе за смештај и лечење слабијих социјалних чланова, слабијих и у погледу здравља и у погледу материјалном“. Први почетак још пре првог светског рата припада једној имућној особи овога краја. „Сиротињски дом Стаке Пејићке“ подигнут је, иза хотела „Подриње“, као пространа приземна зграда са много одељења за смештај сиротиње која је долазила у Ковиљачу ради бањског лечења. Ова је зграда саграђена „као задужбина“.¹⁰¹

Друга етапа друге развојне фазе представља раздобље свестра-ног и снажног развоја. Мада је у Првом светском рату много пострада-дала, Бања Ковиљача се брзо обнављала и већ у сезони 1922. године била је углавном уређена.¹⁰² Тада је Ковиљача имала укупно око 270 соба са 600 постеља у хотелима и приватном смештају. Имала је и приватну апотеку. Била је једна од најпосећенијих бања у Србији, са око 5000 посетилаца.¹⁰³

После ратова саграђени су ондашњи прворазредни хотели „Херцеговина“ и „Далмација“ са по 30 соба и пространим бањском терасом између њих. Израђене су у бетону обе гвожђевите чесме са степеништем и балустрадама; откупљен и просечен пут из бање за Дрину и уведена скела за превоз преко Дрине. Потпуно је завршено Велико Блатно Купатило, а затим зграда Курсалона (Бањске дворане) са инсталацијом салона, позоришне сале и осталих одељења. У приземљу под великом бањском терасом отворене су многе радње, базари, млекарник, један ресторан са трпезаријом и друго. На косама Гучева подигнуто је или пресуређено више већих зграда за поједине установе: „Санаторијум Стражилово“ (Уред за осигурање радника), „Дом железничара“ (данас железничко одмаралиште са 110 лежаја), „Дечји санаторијум“.¹⁰⁴

Поред бројних приватних вила и стамбених зграда, Бања Ковиљача је крајем друге развојне фазе располагала и већим хотелским капацитетом. У 1929. години имала је 4 хотела отворених лети од чега три хотела са рестораном. Два хотела имала су тенис игралиште, салон-оркестар и дансинг а сва четири аутобус или ауто. У хотелском смештају било је 268 лежаја.¹⁰⁵

Сл. 6. Авионски снимак централног дела Бање Ковиљаче из тридесетих година (С. Ст. Петровић, 1934.)

Урбани развој се заснивао на пројекту изградње у стилу бања у врту, стилу „гарден-сити“ са размакнутим вилама, у извесној симетрији и у засађеном зеленилу. По таквом изграђивању и распореду, Бања Ковиљача долази у ред „најлепших и најхигијенскије подигнутих бања, и то не само код нас“.¹⁰⁶ Парк, поред своје рекреативне функције представља и главни центар Бање. По својој симетричној и радијалној

композицији парк повезује главне терапијске и угоститељске објекте у једну просторну, лако сагледљиву целину. У њему је остварено композиционо јединство између архитектонске и парковске композиције. Композициона повезаност између архитектуре и парка јасно је изражена и код „Курсалона“, који је, поред аксијалног положаја према главној осовини парка, својим конкавним обликом основе допринео да се његова тераса сагледа и прима као део самог парка. Парковска композиција са осмокраком цветном ротондом, представља позни одјек француских барокних паркова.¹⁰⁷

За ширу туристичку афирмацију од значаја је било и просецање пута од Бање до Дрине у 1929. години и, на њеним обалама, подизање „плаже“ и првих речних купатила и ресторана. Планински туризам на Гучеву добио је подстицаја довршењем, 1930. године, 17 метара високе спомен пирамиде и костурнице на врху Гучева.¹⁰⁸

Године 1929., пошто су модерни уређаји већим делом били изграђени, промет посетилаца се знатно увећао. Те године Ковиљача је имала са посетиоцима у одмаралиштима преко 8.000 гостију. Посетиоци су били не само из целе наше земље него и из иностранства, јер се глас о стварној лековитости бање и угодности боравка проширио и изван граница Југославије.¹⁰⁹

*

У трећој фази балнеоурбаног и функционалног развоја, у времену од 1930—1941. године, Бања Ковиљача је под управом Дринске бановине задржала високу репутацију, али је незнатно напредовала.

Године 1931., са осталим старинама, порушено је и склоно паду најстарије купатило уз тадашње „старо купатило“ и од његовог базена направљен један депо лековитог муља под сумпорном водом. После тога, 1933. године, направљена су наблизо железничке станице, 3 нова бетонирани широка канала, базена за справљање новог муља. Поред тог новог калила те године је предузето и тражење, сондирањем, потребне сумпорне воде. Извршено је бушење до дубине од 39,60 м и на дубини већој од 37,90 м откривено „лежиште“ сумпорне воде и муља температуре 31°C.¹¹⁰

За обогаћивање садржаја боравка и функционални плурализам од већег значаја било је отварање Курсалона и Дечијег санаторијума. Луксузно опремљен, раније изграђен Курсалон отворен је 1932. године. Ова „пространа и висока зграда свог нарочитог стила са два торњиха“, доскоро „један од највећих објеката те врсте у Србији“, одједном може да прими близу 2000 посетилаца.¹¹¹

Дечији санаторијум, највећи такав санаторијум у старој Југославији, отворен је 1936. године. Од свих летовалишта и опоравилишта те године и доцније у бањама су постојала само два, у Бањи Ковиљачи и Сокобањи — Озрен. Већ у 1936. години у опоравилишту Бање Ковиљаче летовало је 69 мушких и 66 женских лица. Од тих лица број школске деце био је 54 мушких и 60 женских. Укупно је у

летовалишту проведено дана: мушких лица 2010, а женских 1980 дана.¹¹²

Боравишно-одмаралишни туризам, чије крстање у бањском туризму није регистровала државна статистика, знатно је учествовао у оствареном промету. Одражавао се и на развој услужних делатности. Већ у 1930. години у Ковиљачи је остварена укупна посета близу 9.000, а 1931. од преко 10.000 посетилаца.¹¹³ Са отварањем одмаралишта, у градском делу насеља, потпуно је оформљен трговинско-занатлиски крај у коме је било свих потребних радњи и заната.¹¹⁴

Кретање посетилаца у Бањи Ковиљачи од 1921. до 1940. год.¹¹⁵

Година	Број посетилаца	Број ноћивања	Година	Број посетилаца	Број ноћивања
1925	око 5000		1934	7484	118.195
1928	6686	140.406	1935	5721	43.317
1929	6315	132.615	1936	7784	129.843
1930	6665	127.365	1937	7740	151.982
1931	9312	131.338	1938	7477	127.535
1932	2533	34.899	1939	6991	117.059
1933	4703	97.173	1940	7547	око 130.000

Као и код других важнијих бања СР Србије, утицај економске кризе осетио се тек 1932. године, када је промет посетилаца знатно опао. Економска криза одразила се и на хотелски промет. Док су 1930. године од шест постојећих хотела, четири била отворена целе године а два лети, у 1932. години само три хотела су радила целе године, а остала три током лета. Дотада је стално пословао и бановински другоразредни хотел „Јадар“ а од приватних хотела „Београд“ (30 уређених соба) и хотел „Србија“ (10 соба). Године 1931., сем у хотелском смештају, у приватним вилама издавало се прско 300 намештених соба, а у другим кућама још око 100.¹¹⁶

Према главним лечилишним индикацијама, Бању Ковиљачу су знатно више посећивале особе женског пола. И у кризној 1932. години међу посетиоцима било је много више женских особа. Те године у Ковиљачи је боравило 1848 лица женског а само 685 мушког пола. Због мале посете претходне, 1931. године, затворен је мушки базен и ту подигнуто 5 одељених кабина за женска облагања муљем и за кукање.¹¹⁷

У времену после 1932. године, када се у водеће функције термално-туристичког комплекса, сем здравствено-лечилишног и боравишно-одмаралишног уврстио и излетнички туризам а све већи значај стицале и остале врсте туристичких кретања, укључујући и конгресно-манифестациони туризам, у транзитном туризму видно место заузео је и инострани туризам. Бању Ковиљачу готово редовно су посећивали туристи из Чехословачке, чешће из Немачке и Аустрије, а било их је и из других европских па чак и ваневропских земаља. Године 1935. Бању Ковиљачу је посетило 104 страних туриста (16 Аустријана-

ца, 6 Бугарина, 10 Чехословака, 14 Француза, 5 Грка, 8 Италијана, 20 Мађара, 18 Немаца, 4 Пољака, 3 Румуна), 1937. год. 76, а 1938. год. 70 страних туриста.

У раздобљу 1934—1940. године, када је у нормалним приликама сваке године Бању Ковиљачу посећивало 50—60.000 сталних и пролазних гостију, извршена је умногоме економска преоријентација становништва села Ковиљаче према захтевима туристичког тржишта. Да је „судбина сељака“ у Ковиљачи била „тесно везана са судбином Бање Ковиљаче“ подробно је приказао М. Зебић (1971). Указујући на само неке његове резултате ваља истаћи да се један део становништва села Ковиљаче населио око Бање и смањио површину земље за обраду улажући све више својих средстава у куће са лежајима за бањске госте. Уз то, имајући потрошаче пред кућом, он се оријентисао на производњу млека, сира, кајмака, воћа, живине и сточарства. Око зграда, поред ималаца вила, трговаца, хотелијера и занатлија, груписали су се и богатији земљорадници, па је све већи број бивао оних који су се одавали непољопривредним занимањима, лакшим и рентабилнијим од земљорадње.¹¹⁸

Међутим, Ковиљача је у функционалном плуралитету задржала своју главну функцију. Бањска купатила користило је у 1937. години 7641 а 1938. године 7147 посетилаца. У 1937. обављено је 50.252 а у 1938. години 52.525 купања. Следеће 1939. год. број посетилаца купатила износио је 12.371 а број купања 64.888. Тада је у хотелима, гостионицама и пансиону било 293 собе са 498 постеља, а приватници су издавали 371 собу са 724 постеље. У укупном смештају Бања Ковиљача је располагала са 664 собе и 1222 постеље. У Бањи је стално ординирало 2 лекара, а током сезоне још 6 лекара.¹¹⁹

У периоду 1935—1940. године, Бања Ковиљача се одликовала свим основним видовима туристичких кретања: водећим здравствено-лечилишним, боравишно-одмаралишним и излетничким туризмом, а затим транзитним, укључујући и инострани туризам, конгресно-манifestационим, риболовним, ловним, спортским и екскурзионим туризмом.

Забавни живот је одражавао капиталистичку експанзију. У Курзалону одржавали су се балови и дансинг, а у парку свакодневни и вечерњи концерти бањске музике. За разоноду посетилаца постојала су и игралишта за тенис, крокет и друге врсте спорта. Излетнички возови саобраћали су до Бање Ковиљаче сваке недеље и празника. Више од две трећине становништва Ковиљаче чинили су досељеници који су дошли из разних крајева земље. „Од 445 домаћинства било је у општини ковиљачкој: 15 рентијера, 5 трговаца, 5 пензионера, 10 занатлија, 11 чиновника и свештеника, 2 индустријалца“.¹²⁰ Ковиљача, најлепше уређена бања старе Југославије, у бањској индустрији је предњачила.

*

Четврта фаза функционалне генезе Бање Ковиљаче обухвата раздобље од 1945. до 1974. године. Чине га две етапе: прва 1945—1953. и друга 1954—1974. године.

И у Другом светском рату Бања Ковиљача је била од непријатеља знатно оштећења и опљачкана. Са обновом се почело већ у току 1945. године. Сви објекти у бањском кругу убрзо су обновљени и набављен целокупан инвентар. Касније је обновљен и парк.¹²¹

Априла 1950., када је извршен попис станова, Бања Ковиљача имала је 658 домаћинства. Сталних становника било је 2497, а привремено присутних 200 становника. У насељу је постојало укупно 565 зграда са 628 станова који су обухватили површину од 19.902 м². Од укупно 565 зграда (100.0%), према години изградње пре 1900. било је саграђених 66 (11.7%), од 1901—1918. год. 114 зграда (20.2%), од 1919—1930. год. 166 (29.4%), 1931—1940. год. 156 (27.6%), 1941—1945. год. 23 (4.1%), 1946. год. 11 (1.9%), 1947. год. 9 (1.6%), 1948. год. 8 (1.4%), 1949. год. 11 (1.9%), 1950. год 1 зграда (0.2%). Према стању исправности 364 зграда било је исправно или су биле потребне мале оправке (64.4%), 105 зграда са потребним већим оправкама (18.6%), а 96 зграда (17.0%) биле су дотрајале. Од укупно 565 зграда (100.0%) пописаних априла 1950. год. према сектору власништва 52 (9.2%) биле су у друштвеном, а 513 (90.8%) у приватном сектору. Према величини 516 зграда (91.3%) биле су приземне, 48 једносратне (8.8%) и једна тро и више спратна (0.2%). Према површини 342 зграде (60.5%) имале су до 50 м², 132 зграде (23.4%) 51—100 м², 78 зграда (13.8%) 101—300 м², 7 зграда (1.2%) 301—800 м² и 6 зграда (1.1%) преко 800 м². Укупна површина под зградама износила је 43.947 м². Од укупно 565 зграда (100.0%) 528 су се користиле у стамбене и пословне сврхе (93.5%), а само у пословне сврхе 37 зграда (6.5%). Без станова било је 37 зграда (6.5%), са једним станом 463 (82.0%), са два стана 55 зграда (9.7%), са три стана 4 зграде (0.7%), а са четири стана 6 зграда (1.1%). Водовод су имале 39 зграде (6.9%), док је без водовода било 526 зграда (93.1%). Са електричном струјом било је снабдевено 303 зграде (53.6%), а без електричне струје било је 262 зграде (46.4%).¹²²

Попис станова и зграда из 1950. године показује, да је Ковиљача и педесетих година имала разнолику насеобинску физиономију. У њој су се, тада и знатно касније, сучељавали ивични рурални крајеви и шаролики градски део, покрај друмске саобраћајнице и наблизо, са Бањом у средишту. Градске стамбене зграде почеле су се бројније изграђивати већ у првим послератним годинама. Оне се изграђују и на вишим положајима залазећи у сеоске крајеве који, преображавајући се, урастају у градски организам.

Кретање посетилаца у Бањи Ковиљачи од 1945. до 1960. год.¹²³

Година	Број посетилаца	Број ноћивања	Година	Број посетилаца	Број ноћивања
1945	5175		1952	7364	179.717
1946	9357		1953	5920	105.000
1947	12596		1954	6646	93.800
1948	15667	325.298	1955	5362	85.141
1949	13848		1956	6669	
1950	13188	306.165	1957	5299	
1951	9086	165.622	1960	17263	83.077

Педесетих година и доцније значајна улога бања као лечилишта, у побољшању здравственог стања радних људи, огледала се и у Бањи Ковиљачи и одразила на њен промет посетилаца. У периоду 1945—1953. год. број, а нарочито просечан боравак посетилаца често се повећавао. Године 1945. у Бањи Ковиљачи је било 5175 посетилаца, 1948. год. 15.667 посетилаца (325.298 ноћења) а 1952. г. 7364 посетилаца (179.717 ноћења). У 1948. години, када је био максималан број посетилаца до 1957. године, у једном дану у Бањи Ковиљачи било је 4582 посетиоца, што је врло знатно.¹²⁴

Услови боравка су побољшани 1954. године, када је Лозница са Бањом Ковиљачом добила канализацију. Дужина затворене канализационе мреже, пуштене у рад 1954. године, била је 17,9 км, а дужина главног колектора 5,4 км. Број прикључака износио је 1050.¹²⁵ Исте године Бања Ковиљача је располагала са 596 лежаја у друштвеном сектору.¹²⁶

У другој етапи четврте развојне фазе, у времену 1954—1974. године, Бања Ковиљача је добила више важних балнеоурбаних објеката и повремено се истицала просперитетом, али у поређењу са интензивном изградњом и свестраним развитком других југословенских балнеотуристичких средишта овај двадесетогодишњи интервал у целини се означава као период релативне стагнације.

Године 1954. отпочели су истражни и рекаптажни радови на хидро-термама да би се добила лековита вода више температуре и јаче минерализације.¹²⁷ У 1957. години Бања Ковиљача је за пријем болесника у угоститељству располагала са 488 постеља. Лечилишне уређаје сачињавали су: 74 каде за купање, 64 каде за блатно купање, једно одељење орошавања и два одељења за апликацију блата.¹²⁸

Преломни моменат у афирмацији здравствено-лечилишне функције настао је организовањем дела природног лечилишта као здравствене установе. Почетком 1956. године отпочео је са радом Рехабилитациони центар. Он је почео са третирањем деце, жртава дечје парализе. У томе раду су учествовали лекари различитих специјалности: инфектолог, педијатар, неуролог и физиотерапеут. Тада је „по први пут у НР Србији био на окупу и раду тим лекара разних специјалности, које су заинтересоване за дечју парализу“.¹²⁹

Шездесетих година изграђен је коридор — стаклени ходник између купатила и стационара чиме је бањска сезона продужена на целу годину. Тиме су створени услови за рад Завода за дископатију и Завода за параплегију. Ове стационарне установе имају ванрегионални значај. Опремљене су савременим медицинским уређајима. У Ковиљачу републички Секретаријат за здравље и социјалну политику упућивао је на лечење оболеле ратне војне инвалиде и носиоце „Партизанске споменице 1941.“ и из Војводине која је у термалној гравитацији умногоме упућена на Ковиљачу. У периоду 1966—1971. год. у стационару Ковиљаче поменутих корисника само из Зрењанина било је 64.¹³⁰

У снабдевању бањских посетилаца и градског становништва Ковиљаче сеоски крајеви имали су важну улогу и шездесетих година и касније.

Према попису пољопривреде 1960. године у Ковиљачи је било 337 газдинстава са 1557 становника на газдинствима. Стално запослених ван газдинстава било је 262, док је број пољопривредника на газдинствима износио 529. Укупна коришћена површина била је 913 ха, а површина ораница и башта 357 ха. Сеоска газдинства имала су 93 плуга и 146 грла радне стоке. Број крава и стеоних јуница износио је 216, број оваца за приплод 395, а крмача за приплод 164. Са електричним осветљењем било је 153 газдинстава. Површина зграда за становање износила је 11.617 м² док је површина зграда за стоку била 3090 м².¹³¹

Територијалним ширењем градског насеља број становништва и домаћинства стално се увећавао. Док је Ковиљача 1948. год. имала укупно 2497 становника (658 домаћинства), 1953. год. било је 3270 становника (903 домаћинства) а по попису 1961. године 4444 становника (1194 домаћинства).¹³²

По попису 1961. год. у делу насеља који има градски карактер било је 548 станова са површином од 22.896 м² који су настањивала 2442 лица. Просечна површина 1 стана износила је 41,8 м² а просечна стамбена површина на једно лице 9,4 м². Просечан број лица на један стан био је 4,5. Из нужде је било настањено 24 просторије површине 384 м² са 82 лица. Од укупно 548 станова било је 120 станова у друштвеној својини, 422 стана у приватној а 6 непознато.¹³³

Према години изградње, у делу насеља који има градски карактер, од укупно 418 стамбених зграда саграђено је до 1900. г. 19, од 1901—1918. г. 40, од 1919 до 1930. г. 67, од 1931—1940. г. 78, од 1941—1945. г. 9, од 1946—1947. г. 11, 1948—1952. г. 45, од 1953—1956. г. 57, од 1957—1961. г. 65 зграда искључиво и претежно стамбених. Непознате године изградње било је 27 зграда. Од укупно 418 искључиво и претежно стамбених зграда, 388 биле су приземне, а 30 једно и дво спратне. Са једним станом било је 366 искључиво стамбених зграда а претежно стамбених 4 зграде. Према броју станова 35 зграда биле су са 2—4 стана, са 5—10 станова 12 зграда и једна зграда са 11—20 станова. Од укупно 418 стамбених зграда од тврдог материјала било је 269 зграда, слабог материјала 59 зграде, мешовитог 83 и 7 непознато. Према опремљености инсталацијама 380 зграда имало је електричну струју, 47 водовод, 37 канализацију а само две централно односно етажно грејање.¹³⁴

Знатно рашћење и ширење градског насеља, понајвише досељавањем, било је условљено балнеотуристичком гравитацијом, развојем индустрије у самој бањи (индустрија намештаја и др.) и нарочито индустријализацијом Лознице.

Према резултатима пописа 1961. године у Ковиљачи је од рођења становало 2212 особа. Досељено је са подручја исте општине 585 становника, друге општине СР Србије 941, друге социјалистичке републике 690, друге државе 10. Из сеоских насеља досељено је 1508 становника, мешовитих 153, градских 549 становника. Досељавањем је насељено до 1940. и те године 248 особа, 1941—1945. г. 82, 1946—1952. г. 537, 1953—1957. г. 662, 1958—1961. г. 684 особа. Ковиљача

је 1961. године имала 1167 радника-службеника од којих су 407 радили изван овог насеља у коме су становали.¹³⁵

Шездесетих година уложени су знатни напори на осавременавању. Одређено је уже и шире урбанистичко бањско подручје, бањски парк је реконструисан и уређен, подигнути нова зграда за рецепцију, млечни ресторан и амбуланта, реновирано осветљење на улицама, за водовод обезбеђена изворска вода, изграђена нова телефонска мрежа, стазе у парковима асфалтиране у дужини од преко три километра, опремљени угоститељски објекти. У 1962. години изграђена је нова пошта, из центра измештена пијаца, постављена нова фонтана и друго. Опрема за разнобојни, врло атрактиван, декоративни водоскок добављена из Јапана.¹³⁶

Објекте за смештај у угоститељству чиниле су половином августа 1962. године просторије бањског лечилишта, Одмаралишта и депанданси бањског лечилишта. Бањско лечилиште располагало је једним објектом за смештај са 20 соба. У овом објекту соба са једним креветом било је 8, а соба са два кревета 10. Овај објекат бањског лечилишта имао је свега 46 лежаја. Свих 20 соба имале су текућу воду, а ниједна купатило. Није постојало ниједно заједничко купатило. Процент искоришћавања капацитета износио је за целу годину 60,1, а за јули и август месец 171,8. Одмаралиште је располагало са једним објектом за смештај са 42 собе. У овом објекту није било једнокреветних соба, а двокреветних соба било је 35. Одмаралиште је имало 100 лежаја. Свих 42 собе имале су текућу воду, али ниједна купатило а није постојало ни заједничко купатило. Процент искоришћавања капацитета одмаралишта износио је за целу годину 28,9 а за јули и август месец 85,8. Депанданс бањског лечилишта сачињавало је 6 објеката са укупно 188 соба. У овим објектима није било једнокреветних соба, а са два кревета била је 151 соба. Депанданси бањског лечилишта располагали су са 410 лежаја. Свих 188 соба имале су текућу воду али ниједна купатило. Такође није постојало ниједно заједничко купатило.¹³⁷

И период 1966—1969. год. одражава нова прегнућа. Изражавала су се напорима на регулацији бујичних токова, на једној, и изградњи нових насеобинских и туристичких објеката, на другој страни.

Мада су, како је наглашено, делимично извођени антиерозиони радови и у раније време, Ковиљача је страдала од бујица. Биле су угрожене пољопривредне површине, мостови и путеви. Дешавало се да после јаких кишних колибе и обори „полете“ са водом ка Дрини.¹³⁸ Од 1967. год. приступило се интензивнијој регулацији бујичних водотока. Само у 1968. год. за наставак регулације у Бањи Ковиљачи инвестициона средства су износила 1.500.000 нових динара.¹³⁹

Јуна 1966. г. на железничкој станици Ковиљача отворена је нова ресторација са терасом, која може да прими неколико стотина гостију. У 1969. завршени су кампови на Гучеву и Дрини. Камп на Гучеву имао је 42 лежаја у камп-кућицама поред ресторана облика брвнаре са већом терасом. До кампа је изграђен асфалтни пут у дужини од 9 километара. Тиме је омогућена туристичка валоризација шумског ком-

плекса и ловних резервата Гучева. Камп у Горњој Ковиљачи, на четвртом километру према Зворнику, изграђен је поред тока Дрине. Има ресторан и 18 бунгалова са укупно 50 лежаја. Поседује и терен за мале спортове. Код новоизграђеног ресторана брвнаре „Три чесме“ организован је трећи камп са 10 бунгалова (25 лежаја) окружен четинарском и листопадном шумом.¹⁴⁰

Водоснабдевање Ковиљаче решено је 1970. године. Ранији водовод, делимично уведен 1955. год., хранио се водом из Рени-бунара капацитета 100 л/сек и снабдевао водом и око 7.000 грађана Лознице, индустрију и комуналне службе.¹⁴¹ Водовод, пуштен у рад 1970. године, добија воду са једног извора. Дужина главног водовода и разводне мреже износила је 1,0 км. Број прикључака на водоводу исте године био је 40 а постојала је и једна јавна чесма.¹⁴²

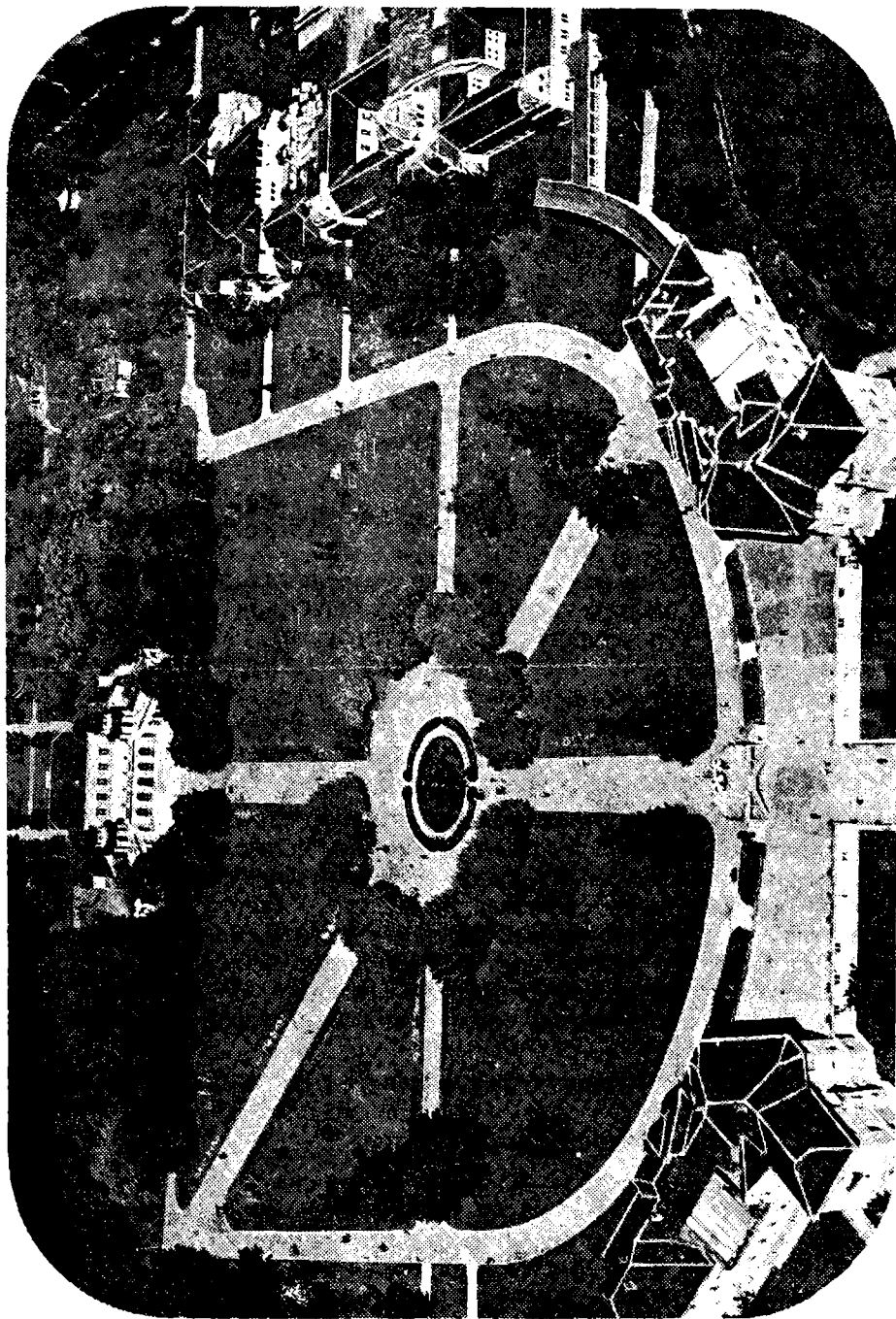
Према попису становништва и станова 1971. год. Бања Ковиљача, у односу на претходни попис, знатно се увећала и популационо и територијално. Имала је 5744 становника (1747 домаћинства). Индекс пораста према попису од 1948. г. био је 230,0 а индекс пораста према попису од 1961. г. 129,3. Ти индекси за домаћинства су 265,5 односно 146,3.¹⁴³

Према истом попису од укупно 2169 активног становништва, према делатности било је запослених у: индустрији и рударству 697, пољопривреди 218, шумарству 8, грађевинарству 104, саобраћају 93, трговини и угоститељству 143, стамбеној и комуналној делатности 46, културној и социјалној делатности 354, друштвеним и државним службама 31, остале делатности 10, ван делатности 58, непозната делатност 6, занатству 177 лица. Лица на привременом раду у иностранству било је 244.¹⁴⁴

С обзиром на број економски активног становништва, знатан број упослених у пољопривреди, трговини и угоститељству и занатству одражава важну улогу бање у професионалној оријентацији како градског тако и сеоског становништва Ковиљаче. Становништво које је било укључено у индустрију и рударство, културну и социјалну и друге делатности везане за развијенији градски живот, било је упослено по највише изван места сталног боравка у Ковиљачи. Од укупно 1515 запосленог особља настањеног у Бањи Ковиљачи 735 радило је ван овог насеља.¹⁴⁵

Становништво Ковиљаче и у деценији 1961—1971. умногоме се увећало досељавањем. Од 1961—1965. год. досељено је 684, од 1966—1969. год. 555 а од 1970—1971. год. 372 лица.¹⁴⁶

У времену 1961—1971. год. Бања Ковиљача је добила већи значај за викенд туризам. Док је до 1960. године било изграђено свега 12 станова за одмор и рекреацију, од постојећих 31 таквих станова после 1960. и између те и 1971. године изграђено је 19. Готово сви новоизграђени станови за одмор и рекреацију у Бањи Ковиљачи опремљени су електричном струјом и водоводом. Куће за одмор су углавном једноспобне са површином до 30 м². По поменутом попису викенд куће имале су укупну површину станова од 1076 м².¹⁴⁷

Сл. 7. Авионски снимак бањског парка са ранијом фонтаном и ситуационим објектима („Inex Вања Ковилјаџа“, 1971.)

Мада је СО Лозница 30. XII 1969. донела Одлуку о усвајању урбанистичког плана Бање Ковиљаче за период 1970—1990. године, реализацији се приступило касније, јер је 1970. године дошло до издвајања Центра за рехабилитацију, апотеке и црпне станице из састава Природног лечилишта.¹⁴⁸ Предвиђена изградња у дугорочном програму развоја интегрисањем Природног лечилишта са „Инексом“ исте године, у инвестиционом програму, није реализована те је 1973. дошло до дезинтеграције.

Кретање туриста у Бањи Ковиљачи од 1962. до 1973. год.¹⁴⁹

Година	Посетиоци			Ноћивања		
	Укупно	домаћи	страни	Укупно	домаћих	страних
1962	11.732	11.576	156	93.653	93.368	285
1964	17.498	16.979	519	89.758	85.720	4038
1965	16.419	15.802	617	85.778	83.373	2405
1966	17.263	15.768	1495	83.077	80.164	2913
1967	20.745	19.501	1244	86.658	85.008	1650
1968	24.220	22.448	1772	126.189	124.137	2052
1969	28.219	25.610	2609	158.963	154.843	4120
1970	23.042	23.110	932	107.145	102.375	4770
1971	17.495	16.712	783	106.752	105.665	1087
1972	15.290	14.937	353	117.716	116.696	1020
1973	22.991	21.714	1277	126.739	125.146	1593

Иако четврта фаза функционалне генезе у целини означава раздобље мањих унапређења и релативне стагнације, Ковиљача је располагала релативно знатним друштвеним смештајним капацитетом.* Међутим, слабо коришћење овог смештаја допринело је мањем туристичком промету, јер је био већином неконфоран. Све до 1974. године у Ковиљачи туризам се умногоме одржавао на домаћој радности.

Главне функције чинили су стационарни лечилишни, одмаралишно-рекреативни, транзитни, екскурзиони и викенд туризам. Ковиљача је имала и приличан број сталних гостију који су долазили само ради одмора. Промет је био умањен и због аерозагађења „Вискозе“. Постављањем филтера ситуација се знатно поправила. То је омогућило да у овој фази Ковиљача одржи и наглашенију конгресно-манifestациону функцију. У Бањи Ковиљачи, између осталог, одржан је и научни симпозијум 14, 15. и 16. октобра 1965. године, поводом прославе стогодишњице рођења великог научника Јована Цвијића, на коме су изложени нови прилози из области географије и њој сродних дисциплина, а саопште-

* Према стању 31. XII 1971. године Завод за дископатију и постреуматска стања располагао је са 200 постеља. У овој установи радило је: 3 лекара, 1 здравствени радник са вишом, 12 средњом, 1 нижом спремом и 31 немедицински радник. Истовремено друга здравствена радна организација Бање Ковиљаче Завод за паралегу и реконструктивну хирургију анормалија и деформитета локомоторног апарата имала је 164 постеља, 7 лекара, 3 здравствена радника са вишом, 25 средњом, 29 нижом спремом и 51 немедицински радник (Statistički godišnjak o narodnom zdravlju i zdravstvenoj zaštiti u SFR Jugoslaviji 1971. Savezni zavod za zdravstvenu zaštitu, Beograd 1972), 204.

ња објављена у „Цвијићевом зборнику“ који је издала Српска академија наука и уметности, 1968. године. Са одржавањем скупова повремено туристички промет је био знатан а у 1968. години износио 24.220 посетилаца са реализацијом 126.189 ноћивања.

Према домену туристичке привлачности, Бања Ковиљача је имала земаљски значај, али ниске класе.¹⁵⁰

*

Преломни моменат савремени преображај отпочиње 1974. године доношењем Регионалног просторног плана северозападне Србије. Због изразитих предности — могућности комбинованог коришћења туристичких вредности и њиховој експлоатацији целе године, Бањи Ковиљачи са Гучевом и Дрином, у пројектованој фази до 2000. године дато је прво место у Дринској туристичкој зони са оријентационим повећањем друштвених смештајних капацитета до 90%.¹⁵¹

Реализујући програм Урбанистичког и Регионалног просторног плана, Предузеће за угоститељство, туризам и бањско лечење „Бања Ковиљача“ отпочело је рад на преображају и реафирмацији. Већ 1974. године адаптиран је хотел „Београд“ а затим адаптиране постојеће виле. Виле „Босна“ и „Ковиљача“ (укупно 85 соба са 176 лежаја) отворене су током целе године. У 1975. години извршена је реконструкција бањског купатила и обнављање кампинга као и модерно опремање бањске поликлинике.¹⁵²

Као и код оближње, такође подринске, Радаљске Бање даљи подстицај преображају, савременој балнеоурбаној изградњи, развоју излетничког и викенд туризма, здравствено-рекреативног и спортског туризма било је оснивање Туристичког савеза Подрињско-колубарског региона 1976. године.¹⁵³ Исте године је завршен хотел „Гучево“, први објекат пуног комфора. Овај атрактиван хотел изграђен је у алпском стилу: наблизо бањског купатила (200 лежаја у једнокреветним и двокреветним собама и 6 апартмана). Следеће 1977. године, у преуређеном планинарском дому, на Гучеву отворен је спортско-рекреативни центар „Вискозе“ са 50 лежаја и спортским теренима. Исте године отпочела је изградња Дома за децу без родитеља на месту где су фашисти за време рата стрељали преко стотину деце-избеглица из многих крајева земље. Овај Спомен-дом завршен је крајем 1979. године.¹⁵⁴

Поменути и другим новоизграђеним објектима, смештајни капацитети у Бањи Ковиљачи од 2176 у 1976. год. проширени су на 2840 у 1977. години и од 2996 лежаја у 1978. увећани су на 3266 лежаја у 1979. години.¹⁵⁵ У 1980. години Ковиљача, понајвише, у централном делу, била је у напону најмодерније изградње. Истовремено вршила се доградња и реконструкција медицинских стационара, изградња хотела „Парк“ и робне куће.

Значајна остварења у периоду 1976 — 1980. године била су предвиђена и друштвеним планом СР Србије и другим документима у којима је туризам добио приоритетно место. Улагањем средстава социјалног осигурања за модернизацију и проширивање стационара спроведена је већа специјализација и избегнута конкуренција других бања.

Хотел „Парк”, чија је изградња започела 1979. а биће завршена 1982. године, је високе Б — категорије. Располаже са 160 кревета и пратећим објектима за одмор, опоравак и рекреацију. Међу њима су и базени, дворана за физичке и спортске активности и други објекти.¹⁵⁶ Изградњом робње куће трајније се решава савремено снабдевање квалитетним артикалима потрошње.

Кретање туриста у Бањи Ковиљачи од 1974. до 1980. год.¹⁵⁷

Година	Посетиоци			Ноћивања		
	Укупно	домаћи	страни	Укупно	домаћих	страних
1974	20.441	19.151	1290	109.050	107.342	1708
1975	18.814	17.684	1130	100.227	98.059	2168
1976	17.222	16.548	674	79.145	77.591	1554
1977	25.970	24.996	974	145.430	143.128	2302
1978	28.888	27.879	1009	142.578	139.611	2967
1979	29.703	28.541	1162	127.460	124.619	2841
1980	26.900	26.000	900	118.000	116.000	2000

У туристичком промету СР Србије, у периоду 1976 — 1980. год., Ковиљача је готово стално припадала другој групи — бање са реализацијом 100 — 300.000 ноћења. Она се и у овом периоду посебно истиче по учешћу ноћивања страних туриста. У 1978. години од укупно 28.888 туриста са 142.578 ноћења било је 1009 страних са 2967 ноћења, а 1979. од укупно 29.703 туриста са остварених 127.460 ноћења било је 1162 страних са 2841 ноћењем.

ЗАКЉУЧАК

Главне ковиљачке терме у дубљој прошлости избијале су у вишем нивоу изнад инундационе равни. Изграђена поред термално-крашког изворишта, негдашња Бања Ковиљача налазила се на падини Гучева.

На решење ове проблематике указао је још Св. Радовановић (1899). Он је, као и неки други истраживачи, већу раселину Граца означио као термално водоносан расед и за њега „везао” постанак смрданбарске минералне воде, нагласивши да је цео низијски терен водоплаван.¹⁵⁸ Археолошка истраживања показала су да је наблизо те раселине постојало насеље у подграђу и да од њега потиче средњовековна некропола на Грацу. Средњовековна бања, на локацији старије античке, налазила се на феудалном властелинству.

Та стара бања је замрла вероватно у првим деценијама XVI века због ишчезавања термалнокрашког изворишта, односно његовим спуштањем у кречњачком терену у вишестепној морфохидролошкој еволуцији. На забареном алувијалном терену каснија бања, ако је постојала и била позната под Турцима, што није вероватно, то је могло бити само као какво блатно купатило.

После прикључења Јадра и Рађевине Кнежевине Србији, 1834. године, у времену од 1846. до 1974. године, функционалну генезу Бање Ковиљаче, у организованом искоришћавању термалних извора у дринском алувијону, карактерисале су четири балнеоурбане развојне фазе а затим савремени преображај балнеотуристичког насеља и његова функционална реафирмација и медицинско-стационарна специјализација.

У првој фази после периода слободног здравственог туризма, од тридесетих година прошлог века до 1846. године, у времену 1846 — 1897. године, држава је изградила неколике термалне и насељске објекте, али су сви они били провизорни. Бања Ковиљача, као и већина других бања у Србији, налазила се у примитивном стању све до краја прошлог века.

У другој фази од 1898. до 1929. год., у власништву Подринског округа, отпочела је изградња модерне бање углавном од 1904. године. Већ у 1905. години Бања Ковиљача по промету посетилаца била је на другом месту међу бањама Србије. У првој етапи друге развојне фазе (1898 — 1911. године), Ковиљача је оформила и рекреативно-туристичку функцију. Била је позната и по социјалном термализму. У њој су почеле да се подижу и специјалне модерне социјалне установе за бесплатни смештај и лечење сиромашних болесника. Друга етапа друге развојне фазе (1922 — 1929. године) представља раздобље свестраног и снажног развоја. Бања Ковиљача је изграђена у стилу „бања у врту“ са размакнутим вилама, у извесној симетрији и у засађеном зеленилу. Са низом функција балнеотуристичког комплекса била је једна од најпосећенијих бања у Србији. Године 1929. Ковиљача је имала са посетиоцима у одмаралиштима преко 8000 гостију. Посетиоци су били не само из целе земље већ и из иностранства.

У трећој фази функционалног и балнеоурбаног развоја, у времену од 1930 — 1941. године, Бања Ковиљача је под управом Дринске бановине задржала своју високу репутацију, али је незнатно напредовала. После 1932. год., када се у водеће функције, сем здравствено-лечилишног и боравишно-одмаралишног уврстио и излетнички туризам а све већи значај стицале и остале врсте туристичких кретања, укључујући и конгресно-манifestациони туризам, у транзитном туризму важно место заузео је и инострани туризам.

У раздобљу 1934 — 1940. год., када је у нормалним приликама сваке године Бању Ковиљачу посећивало 50 — 60.000 сталних и пролазних гостију, извршена је умногоме економска преоријентација становништва села Ковиљаче према захтевима туристичког тржишта. У то време био је оформљен и трговинско-пословни центар у градском насељу. Као насеобинска целина Ковиљача је имала тројаку урбану структуру: централни терапијски део са бањским објектима у парку, оквирни стамбени део са трговинско-пословним центром и ивични део са сеоским насељем. Капиталистичком експанзијом, Ковиљача, најлепше уређена бања старе Југославије, у бањској индустрији је предњачила.

Четврта фаза функционалне генезе Бање Ковиљаче обухвата раздобље од 1945. до 1974. године. У овој фази знатно се развило градско

насеље, углавном насељавањем досељеника на испарцелисаном атару села Ковиљаче. Бања је добила више важних туристичких објеката и повремено се истицала просперитетом и радом медицинских стационара, али у поређењу са интензивном изградњом и свестраним развојем других југословенских балнеотуристичких средишта ова фаза у целини означава период релативне стагнације.

Преломни моменат — савремени преображај отпочео је 1974. године са доношењем Регионалног просторног плана северозападне Србије. Најмодернијом изградњом и уређењем термалних, урбаних, комуналних и других објеката, реорганизацијом рада и доградњом медицинских установа и специјализацијом, Бања Ковиљача је заузела једно од првих места у бањском туризму СР Србије. Она је, реafirмишући функционалитет природних и друштвених фактора, на дринском правцу туристичких кретања, познатом по обиљу културно-историјских знаменитости и бројним природним раритетима, постала истакнуто поливалентно балнеотуристичко средиште и окосница туристичких активности.

Са гледишта термализма и ширих друштвено-географских истраживања Бања Ковиљача привлачи посебну пажњу и треба да буде у првом плану научног интереса. Полазећи од тога, у овом раду у истраживању проблематике порекла и функционалне генезе презентира се један од првих географских прилога.

Н А П О М Е Н Е

1. Ур. V. Radovanović: **Banja Koviljača** (Enciklopedija Jugoslavije, Knj. 1, Zagreb 1955) 345.
2. М. Маровић: **Неотектонски односи у области Гучева** (Гласник Природњачког музеја у Београду, Сер. А, Књ. 34, Београд 1979) 156; Уп. **Геологија Србија IV**, Тектоника (Завод за регионалну геологију и палеонтологију Рударско-геолошког фак. унив. у Београду, Београд 1976) 323.
3. С. Радовановић: **Геолошке прилике Смрдан—Баре** (Записници Срп. геолог. друштва I, Збор LXXI од 10. маја 1899. год., Београд 1900) 5.
4. В. К. Петковић: **О сенонским слојевима на Гучеву** (Записници Срп. геолог. друштва VI, Збор 141. од 10. октобра 1908. год., Београд 1912).
5. М. Илић — Р. Ђорђевић: **Genetski tipovi nalazišta kvarcnog peska na teritoriji SR Srbije** (Referati VI savetovanja, deo II, Savez geoloških društava SFR Jugoslavije, Ohrid 1966) 458 - 460.
6. М. Т. Луковић: **Нови прилози за хидрогеологију Југославије** (Гласник Скопског научног друштва, Књ. VI, Одељ. прир. наука 2, Скопље 1929) 24; Уп. В. Влаховић: **Геологија околине Бање Ковиљаче** (Геолошки гласник, Књ. II, Завод за геолошка истраживања Црне Горе, Титоград 1958) 382.
7. С. Карамата: **Петролошка студија магматских и контактано-метаморфних стена Борање** (Гласник Природњачког музеја српске земље, Сер. А, Књ. 6, св. 1, Београд 1955) 87.
8. Ј. Цвијић: **Геоморфологија, Књ. I** (Београд 1924) 385.
9. В. Влаховић, **Геологија околине Бање Ковиљаче**, с. 385—386.
10. Лј. Ћворовић: **Mineralne vode u zoni horstova i ravova (Majevice, Kozare, Motajice i Prosare)**, (Geološki glasnik, Knj. 22, Sarajevo 1977) 170.

11. Уп. Ј. Михаиловић: Главне трусне области у Југославији (Глас CLXXVII, Први разред 87, СКА, Београд 1938) 96.
12. М. Маровић, Неотектонски односи у области Гучева, с. 160—161, 163.
13. Ј. Михаиловић: Земљотреси у Србији у 1904. години (Споменик XLIII, Први разред 6, СКА, Београд 1906) 21; Исти, Главне трусне области у Југославији, с. 97.
14. Вид. М. Т. Луковић, н. н., с. 24; В. Влаховић, Геологија околине Бање Ковиљаче, с. 382.
15. М. Veselinović — В. Mamontov: Stanje, problemi i mere za zaštitu zemljišta od erozije i uređenje bujica na području Reonske sekcije iz Loznice (Materijali sa simpozijuma o problemima erozije u SR Srbiji 25—28. oktobar 1967. godine, Institut za šumarstvo i drvnu industriju Beograd, Beograd 1968.) 112.
16. Ž. Vančetović: Radovi na suzbijanju erozije zemljišta i bujica u SR Srbiji izvedeni od 1955. do 1968. godine i postignuti rezultati (Pos. izd. Instituta za šumarstvo i drvnu industriju-Beograd, Knj. 31, Beograd 1971) 210.
17. М. Ђоровић: Gubici zemljišnog materijala i vode dejstvom erozije s raznih tipova zemljišta u SR Srbiji (Pos. izd. Instituta za šumarstvo i drvnu industriju-Beograd, Beograd 1975) 44, 158, 164.
18. В. Влаховић, н. н., с. 383 — 384.
19. А. Медовић: О минералним водама у Србији, Извештај Вилхелма Жигмондија (Српски Архив за целокупно лекарство, Одељ. први, Књ. III, Београд 1879) 117, 119 — 120.
20. С. Радовановић, Геолошке прилике Смрдан — Баре, с. 5 — 6.
21. М. Т. Луковић, Нови прилози за хидрогеологију Југославије, с. 24.
22. Прегледна карта СР Србије (ван САП) са појавама термоминералних вода (Републичка самоуправа заједница за геолошка истраживања, Београд 1977) бр. 3 у регистру.
23. Up. S. Radojičić — D. Dobričić: Glavni akviferi SAP Vojvodine (Vesnik Zavoda za geološka i geofizička istraživanja, Ser. B. Knj. IX, Beograd 1969.) 215.
24. М. Т. Луковић, н. н., с. 25.
25. В. Михаиловић: Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804—1860 (Пос. изд. САН CLXXX. Одељ. медицин. наука, књ. 4, Београд 1951.) 261.
26. С. М. Лозанић: Анализе српских минералних вода, VII. (Гласник срп. учен. друштва, Књ. 54, Београд 1883) 109—110; М. З. Јовичић: Анализа Беле Воде и Смрдан Баре (Геолошки анали Балканског полуострва, Књ. III, Београд 1891) 113—114.
27. М. Т. Леко: Хемиско испитивање минералних вода у Краљевини Србији (Споменик XXXV, први разред 4, СКА, Београд 1900) 137 — 138.
28. М. Николић — А. Зега: Анализе минералних вода у Србији (Споменик XL, први разред 5, СКА, Београд 1902) 36 и таб. II у прилогу.
29. М. Т. Леко: Лековите воде у Србији (Први Конгрес српских лекара и природњака 5. септембра 1904. године, Београд 1905) 14.
30. М. Т. Леко и други: Лековите воде и климатска места у кр. Срба, Хрвата и Словенаца (Београд 1922) 175—177.
31. А. Ščerbakov: Lekovito blato (peloidi) u kr. Jugoslaviji (Časopis za vodnu, plinsku i sanitarnu tehniku, God. II, br. 10, Zagreb 1936) 226.
32. V. Godić — M. Radić: Banje Srbije (Udruženje zdravstvenih ustanova NR Srbije, Beograd 1963) 30 — 31.
33. N. Dimitrijević: Značaj proučavanja prirodnih gasova u podzemnim vodama pri hidrogeološkim istraživanjima (Zbornik radova Rudarsko-geološko-metalurškog fakulteta, Sv. 15, Beograd 1972) 165.

34. N. Dimitrijević: **Gasovi u podzemnim vodama s posebnim osvrtom na njihovo prisustvo u mineralnim vodama Srbije** (Zbornik radova Rudarsko-geološkog fak. univ. u Beogradu — Pos. izd., Sv. 3, Beograd 1975) 67, 121 — 122.

35. М. Теофиловић и други: **Садржаји елемената у термоминералној води Бање Ковиљаче (Лозница) и њена генеза** (Записници Срп. геолог. друштва за 1971. годину, Београд 1972) 85 — 86; Ур. М. Арсенијевић: **Alkalni i zemnoalkalni elementi u mineralnim vodama Srbije** (Radovi Instituta za geološko-rudarska istraživanja i ispitivanja nuklearnih i drugih mineralnih sirovina, God. X, Sv. 10, Beograd 1975.) 27, 50, 62, 71.

36. Уп. С. Петровић: **Бања Ковиљача** (Београд 1934) 256; В. Годић и М. Радић, **Бање Србије**, с. 31.

37. Р. Вујевић: **Podneblje FNR Jugoslavije** (Preštampano iz Arhiva za poljoprivredne nauke, God. VI, Sv. 12, Beograd 1953) 15.

38. Љ. Ђирковић: **Климатске особине Западне Србије** (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ, Књ. 29, Београд 1977) 110 — 111, 123.

39. V. N. Bilić: **Klima i ljudska aktivnost**, Na primeru Loznice (Beograd 1978) 66.

40. Исто, с. 73 — 74.

41. Исто, с. 115 — 116, 150, 152.

42. П. Вујевић, **Поднебље ФНР Југославије**, с. 36.

43. С. Петровић, **Бања Ковиљача**, с. 121.

44. М. Ђоровић, Губици земљишног материјала и воде дејством ерозије с разних типова земљишта у СР Србији, с. 45, 47.

45. Е. Вукићевић: **Šumske fitocenozе planine Gučevo** (Glasnik Šumarskog fakulteta univ. u Beogradu, Ser. A, Knj. 50, Beograd 1976.) 110 — 111, 116, 120.

46. М. Глишић: **Pitomi kesten (Castanea sativa Mill.) u Srbiji i njegov biološki i ekološki varijabilitet** (Pos. izd. Instituta za šumarstvo i drvnu industriju - Beograd, Knj. 36, Beograd 1975) 50 — 51, 53, 62, 192

47. Вид. П. Томић и други: **Допунско привређивање у Јадру** (Гласник Етнографског музеја у Београду, Књ. 27, Београд 1964) 177; М. Д. Милојевић: **Комуна Лозница, Аграрногеографска проучавања** (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ, Књ. 30, Београд 1978) 119.

48. D. B. Čolić: **Priroda SR Srbije i njene osobenosti kao osnova za razvoj turizma** (Zaštita prirode, Br. 29 — 30, Republički zavod za zaštitu prirode, Beograd 1965) 154.

49. О. Мијановић — Е. Вукићевић: **Osvrt na floristički sastav parka Banje Koviljače** (Glasnik Šumarskog fakulteta univ. u Beogradu, Ser. C, Knj. 51, Beograd 1977) 40, 49 — 51, 53.

50. Вид. П. Томић и други, **Допунско привређивање у Јадру**, с. 179.

51. Vid. Z. Kujundžić — Popović: **Novi prirodni spomenici zaštićeni ili predloženi za zaštitu u SR Srbiji** (Zaštita prirode, Br. 29 — 30, Beograd 1965) 170 — 173; Б. Миленковић: **Вук Караџић и његов завичај** (Крушевац 1972) 5, 12; С. Живојиновић: **Манастир Троноша** (Београд 1969) 14 и д.

52. М. и Д. Гарашанин: **Археолошка налазишта у Србији** (Београд 1951) 36.

53. Уп. Т. Мирковић: **Рибарска Бања** (Прештампано из Српског Архива за цел. лекаство 1901, Београд 1901) 6; М. Костић: **Рибарска Бања**, Прилог проучавању функционалног развика и преображаја (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ, Књ. 31, Београд 1979) 96.

54. V. Stanojević: **Ilirska i tračanska medicina** (Acta Historica Medicinæ, Pharmacie, Veterinæ (God. II, br. 1, Beograd 1962) 10 — 11.

55. **Tabula Imperii Romani, Budapest L-34** (Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1968, Budapest 1968) 34 i karta u prilogu.

56. Вид. М. Костић: **Звоначка Бања**, Прилог туристичко-географском проучавању (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, Књ., 20, Београд 1965) 160.

57. **Шабац у прошлости 1** (Историјски архив у Шапцу, Шабац 1970.) 68.
58. **Археолошки споменици и налазишта у Србији I**, Западна Србија (САН, Грађа IX, Археолошки институт, Књ. 2, Београд 1953) 46 — 47, 171 — 172, 180.
59. Уп. М. Костић: **Експортна експлоатација и промет угљенокиселих вода у СР Србији** (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, Књ. 28, Београд 1976.) 117; И с т и: **Куршумлијска Бања** (Гласник Срп. географ. друштва, Св. XLII, бр. 1, Београд 1962) 50.
60. Вид. Г. Шкриванић: **Путеви у средњовековној Србији** (Београд, 1974.) 58.
61. Љ. Павловић: **Соколска нахија** (Срп. етнограф. зборник XLVI, Насеља и порекло становништва, Књ. 26, СКА, Београд 1930) 334; G. Škrivanić: **Uticaј rudarstva na razvoj putne mreže u XIV i XV veku na teritoriji Srbije** (Acta historico-oecconomica Jugoslaviae V/1978, Zagreb 1978) 42.
62. Н. Šabanović: **Bosanski pašaluk**, Postanak i upravna podjela (Djela XIV, Odelj. istorisko-filoloških nauka, Knj. 10, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959) 170.
63. Уп. М. Костић: **Генетска класификација термалитета Србије I**, Функционалитет природних фактора (Гласник Срп. географ. друштва, Св. LI, бр. 1, Београд 1971.) 31 — 32 и д.; И с т и: **Бања Ковиљача** („Земља и људи“, Св. 31, Београд 1981.) 50.
64. Д. Пантелић: **Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783 и 1784. год.** (Споменик LXXXII, други разред 64, СКА, Београд 1936) 137.
65. N. Marić: **Ванје у Југославији** („Turistička štampa“, Београд 1955) 33.
66. В. Радовановић, н. н., с. 345.
67. В. Михаиловић, Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804 — 1860, с. 318.
68. С. Петровић, Бања Ковиљача, с. 43 — 44.
69. В. С. Караџић: **Географическо-Статистическо описаније Србије** (Даница за годину 1827., Сабрана дела Вука Караџића, Књ. VIII, Београд 1969) 128, 137 — 138; Уп. В. С. Караџић: **Српски рјечник** (Беч 1852, Издање „Нолит“ Београд 1969) 281, 696.
70. С. Петровић, н. д., с. 49.
71. Вид. С. Обрадовић: **Грађа за историју народа округа подринског** (Гласник Срп. учен. друштва, Књ. XXXVI, Београд 1872) 152.
72. **Бања Ковиљача 1908.** (Издање Власника Бање Округа Подринског, Шабац) 7 — 8.
73. Т. Р. Ђорђевић: **Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815—1839)**, (Срп. етн. зб. XXXVII, Насеља и порекло становништва, Књ. 32, СКА, Београд — Земун 1926) 325.
74. М. Р. Барјактаровић — Н. Павковић: **Порекло и кретање становништва Јадра** (Гласник Етнографског музеја у Београду, Књ. 27, Београд 1964) 26.
75. Д. А., Р. Н. 185, цит. по М. Зебићу: **Три предратва села** (Београд 1971) 33.
76. Е. П. Линденмајер: **Опис минералних вода и њихово употребљавање уопште, а посебно лековитих вода у Кнежевини Србији досад познатих** (Београд 1856) 100.
77. В. Михаиловић, н. д., с. 318.
78. Ем. П. Линденмајер, Опис минералних вода, с. 100; В. Михаиловић, Из историје санитета, с. 318.
79. В. Михаиловић, н. д., с. 322 — 323.
80. С. Петровић, н. д., с. 50.
81. О минералним водама у Србији, Извештај Вилхелма Жигмондија, с. 118, 119.
82. С. Петровић, Бања Ковиљача, с. 51 — 52, 204; Ј. Марковић: **Бања Ковиљача** („Здравље“, Бр. 7, Друштво за чување народног здравља, Београд 1911) 230—231.
83. Св. Радовановић, Геолошке прилике Смордан — Баре, с. 5.

84. Уп. О. Мијановић — Е. Вукићевић, Осврт на флористички састав парка Бање Ковиљаче, с. 39.
85. Бања Ковиљача 1908., с. 10 — 11, 14, 24, 28 — 29; Уп. Д. И: **Народно јединство, Год. III** (Илустровани званични Алманах — календар Дринске бановине за 1932, Управа Дринске бановине, Сарајево 1932) 349.
86. Бања Ковиљача 1908., с. 24, 27, 33, 37; Уп. Народно јединство III, с. 349 — 350.
87. С. Петровић, Бања Ковиљача, с. 55; Ј. Марковић, Бања Ковиљача, 231; Народно јединство III, с. 351.
88. Т. Радивојевић: **Србија у слици и речи I**, Природне лепоте и историјске знаменитости (Београд 1913) 108; Уп. М. Костић, Рибарска Бања, с. 104.
89. Б. Несторовић: **Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века** (Саопштења Републичког Завода за заштиту споменика културе X, Београд 1974) 162.
90. Вид. А. Тодоровић: **Градска и сеоска средина и туризам** (Економика, Год. XXVI, бр. 1, Ниш 1979) 57.
91. Бања Ковиљача 1908., с. 37; Ј. Марковић, Бања Ковиљача, с. 231.
92. Н. Вучо: **Распадање еснафа у Србији, Књ. I** (Пос. изд. САН, ССXXII, Историјски институт, Књ. 5, Београд 1954) 376.
93. N. Vučo: **Železnički saobraćaj kao faktor privrednog razvoja Srbije XIX veka** (Acta historico oeconomica Jugoslaviae, Vol. V, Zagreb 1978) 178.
94. В. Максимовић: **Urbanistička misao u Srbiji početkom XX veka** (Iz Knjige o sintezi, Zamak kulture, Vrnjačka Banja, 1975) 188; Исти: **Идејни развој српског урбанизма**, Период реконструкције градова до 1914. године (Споменик СХХI, Одељ. друш. наука, н. с. 23, САНУ, Београд 1978) 153.
95. **Статистички годишњак Краљ. Србије, Књ. V за 1900** (Београд 1904) 478; Исто: **Књ. 12 за 1907 и 1908** (Београд 1913) 756.
96. Д. Тирнанић: **Промет посетилаца у важнијим бањама НР Србије**, Историјски осврт (Прикази и студије, Бр. 21, Завод за статистику НР Србије, Београд, марта 1957) 44.
97. Бања Ковиљача 1908., с. 6.
98. Ј. Марковић, Бања Ковиљача, с. 232 — 233.
99. Исто, с. 233.
100. Уп. Д. Дојчиловић: **Прилог библиографији прошлости Подриња** (Годишњак Историјског архива у Шапцу IV, Шабац 1967) 218.
101. С. Петровић, Бања Ковиљача, с. 54, 153 — 154.
102. **Алманах кр. СХС, Св. I за г. 1921 — 1922.** (По званичним подацима, Загреб 1922) 286.
103. М. Т. Лeko и други, Лековите воде и климатска места, с. 179.
104. С. Петровић, н. д., с. 56, 146, 149 — 150, 155, 157 — 158.
105. **Статистички годишњак кр. Југославије, Књ. I за 1929** (Београд 1932) 318 — 319, 320 — 321.
106. С. Петровић, Бања Ковиљача, с. 20 — 21.
107. Б. Максимовић, Урбанистичка мисао у Србији почетком XX века, с. 194 — 195; Исти, **Идејни развој српског урбанизма**, с. 156.
108. Вид. С. Петровић, н. д., с. 56, 229; Народно јединство III, с. 351.
109. Народно јединство III, с. 349.
110. С. Петровић, Бања Ковиљача, с. 92 — 93, 139 — 140.
111. Исто, с. 150; **Србија**, Куда на одмор (Београд 1962) 51.

112. **Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936** (Centralni Higijenski zavod Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, Beograd 1937) 219 — 220.
113. Народно јединство III, с. 349.
114. L. Nenadović: **Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji** (Beograd 1936) 293.
115. Статистички подаци су: за 1925. г. — **Годишњак кр. СХС за 1926. годину**, (Beograd 1926) с. 381; 1928, 1929. и 1930. г. J. V. Bukvić: **Inex Vanja Koviljača** (Umnoženo saopštenje, Vanja Koviljača, septembar 1971) с. 13; 1931. г. — **Статистички годишњак кр. Југославије Књ. III за 1931. г.** (Beograd 1934) с. 258; 1932. г. — **Исто, Књ. IV за 1932. г.** (Beograd 1934) с. 258 — 259; 1933. г. — **Исто, Књ. V за 1933. г.** (Beograd 1935) с. 250 — 251; 1934. г. — **Исто, Књ. VI за 1934 — 1935. г.** (Beograd 1937) с. 240 — 241, 236 — 237; **Исто, Књ. VII за 1936. г.** (Beograd 1937) с. 290 — 291; **Исто, Књ. VIII за 1937. г.** (Beograd 1938) с. 239; **Исто Књ. IX за 1938 — 1939. г.** (Beograd 1939) с. 329; **Исто, Књ. X за 1940. г.** (Beograd 1941) с. 311; за 1940. г. — Д. Тирнанић, Промет посетилаца у важнијим бањама НР Србије, с. 39, 41.
116. Народно јединство III, с. 351.
117. С. Петровић, Бања Ковиљача, с. 148.
118. М. Зебић, Три предатна села, с. 24, 76.
119. **Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937 — 38** (Beograd 1939) 167; **Isto 1939** (Beograd 1940) 172 — 173.
120. М. Зебић, н. д., с. 24.
121. Уп. Н. Марић, Бање у Југославији, с. 34.
122. **Statistički bilten br. 7** (Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd 1951) 16, 27, 38; **Statistički bilten br. 9** (SZS, Beograd 1952) 5, 16, 29.
123. Статистички подаци за период 1945 — 1960. год. преузети су из рада Ј. Б. Буквић, Инекс Бања Ковиљача, с. 13.
124. Вид. Исто, с. 14.
125. **Bilten 77 Republičkog zavoda za statistiku SRS** (Beograd, jun 1971) 49.
126. **Trgovina, ugostiteljstvo i turizam 1954** (Statistički bilten br. 54, SZS, Beograd — april 1956) 68 — 69.
127. Уп. Н. Марић, Бање у Југославији, с. 34.
128. **Jugoslovenski pregled, God. II, br. 4** (Informativno dokumentarni priručnik o Jugoslaviji, Beograd 1958) 379.
129. D. Dimitrijević: **Prilog studii pionirskog doba fizikalne medicine i rehabilitacije** (Zbornik radova sa desetog naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Beograd 1963) 138.
130. R. Stanić — B. Trifun: **Zapažanja iz petogodišnjeg rada zrenjaninske komisije za banjsko-klimatsko lečenje ratnih vojnih invalida i nosioca „Partizanske spomenice 1941.”** (Zbornik radova I simpozijuma o banjsko-klimatskom lečenju u Bukovičkoj Banji 22. i 23. X 1971., Bukovička Banja — Aranđelovac 1972) 135 — 137.
131. **Popis poljoprivrede 1960., Knj. I**, Osnovni podaci individualnih gazdinstava po naseljima (SZS, Beograd 1964) 375.
132. **Popis stanovništva 1961., Knj. X**, Stanovništvo i domaćinstva u 1948, 1953 i 1961. (SZS, Beograd 1965) 58.
133. **Popis stanovništva 1961.**, Stanovi u naseljima pretežno gradskog karaktera (SZS, Beograd 1966) 49, 91.
134. **Stambene zgrade u naseljima pretežno gradskog karaktera prema popisu stanova 1961.** (Statistički bilten br. 417, SZS, Beograd, jun 1966) 17, 30, 43.

135. **Popis stanovništva 1961.** . Knj. XII, Migraciona obeležja — rezultati za naselja (SZS, Beograd 1966) 58.
136. Уп. М. Костић, Бања Ковиљача, с. 57—58; „Политика“ од 27. V 1962, с. 11.
137. **Ugostiteljstvo-kapaciteti za smeštaj**, Stanje 15. VII: 1962. (Statistički bilten br. 306, SZS, Beograd, maj 1964) 78.
138. М. Зебић, Три предатна села, с. 82.
139. Водопривредна организација „Лозница“: Водопривредна основа реке Јадра, Св, IX (Лозница, 1970) цит. по М. Д. Милојевићу, Комуна Лозница, с. 95.
140. Уп. М. Костић, Бања Ковиљача, с. 58.
141. Вид. Д. Дукић: **Воде СР Србије** (Пос. изд. Срп. географ. друштва, Књ. 44, Београд 1977) 21.
142. **Javni vodovod i kanalizacija u naseljima SR Srbije 1970.** (Bilten 77, Republički zavod za statistiku SRS, Beograd, jun 1971) 24.
143. **Popis stanovništva i stanova 1971.** , Knj. VII (SZS, Beograd 1975) 311.
144. **Popis stanovništva i stanova 1971.** , Knj. X (SZS, Beograd 1974) 313.
145. **Popis stanovništva i stanova 1971.** , Knj. IX (SZS, Beograd 1973) 113
146. Исто, с. 311.
147. **Попис становништва и станова 1971.**, VI, Станови за одмор и рекреацију (СЗС, Београд 1973) 83, 177.
148. Ј. Буквић, Инекс Бања Ковиљача, с. 13. 15.
149. Статистички подаци су: за 1962. г. — **Статистички билтен СЗС 330** (децембар 1964) с. 50; за 1964. г. **Исто 337** (децембар 1965) с. 90; за 1965. г. **Исто 413** (мај 1966) с. 63; за 1966. г. **Исто 467** (мај 1967) с. 61; за 1967. г. **Исто 585** (септембар 1969) с. 36; за 1968. г. **Исто 585** (1969) с. 37; за 1969. г. **Исто 613** (јун 1970) с. 39; за 1970. г. **Исто 673** (јун 1971) с. 43; за 1971. г. **Исто 737** (јун 1972) с. 42; за 1972. г. **Исто 797** (јул 1973) с. 51; за 1973. г. **Исто 851** (август 1974) с. 53.
150. **Prostorni plan SR Srbije I Elemenat** — Valorizacija i ocena prostora SRS (Sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti SRS, Beograd, jun 1970) 74, 79.
151. **Регионални просторни план северозападне Србије, Књ. V** (Завод за економику и просторно пројектовање Шабац, Шабац 1974) 105, 172.
152. Уп. М. Докић: **Друштвено-економски и саобраћајни значај пруге Београд — Бар и прикључних пруга** (Институт економских наука Београд, Београд 1975) 314; М. Костић, Бања Ковиљача, с. 59 — 60.
153. Уп. М. Костић: **Радальска Бања**, Један изванредан пример прерастања сеоске бање у развојни балнеотуристички центар (Гласник Срп. географ. друштва, Св. LXI, бр. 1, Београд 1981) 71.
154. Vid. **Umetnici za decu** („Nada”, Br. 98 od 23. XI 1979) 17.
155. **Turizam 1977** (Statistički bilten br. 1093, SZS, Beograd, novembar 1978) 52; **Isto 1978** (Bilten 1143, novembar 1979) 52; **Isto 1979** (Bilten 1210 oktobar 1980) 54.
156. **Ugostiteljstvo-turizam, God. XXVII, br. 11** (Zagreb 1979)6.
157. Статистички подаци су: за 1974. г. — **Туризам 1974** (СЗС, Статистички билтен 915, Београд, август 1975) 50; за 1975. г. **Исто 1975** (Билтен 974, октобар 1976) 58; за 1976. г. **Исто 1976** (Билтен 1046, септембар 1977) 54; за 1977. г. **Исто 1977**. (Билтен 1093) 52; за 1978. г. **Исто 1978** (Билтен 1143) 52; за 1979. г. **Исто** (Билтен 1210) 54; за 1980. г. СГЈ — 81, стр. 346.
158. Св. Радовановић, Геолошке прилике Смрдан — Баре, с. 5 — 6.

Résumé

MIHAJLO KOSTIĆ

STATION THERMALE DE BANJA KOVILJAČA

Contribution à la connaissance de l'origine et de la genèse fonctionnelle

La station thermale de Banja Koviljača est située dans la Serbie du Nord-Ouest, dans le bassin du cours inférieur de la Drina, sur la grande route Šabac — Ljubovija. Dans le bassin fluvial de la Drina, du côté droit de cette rivière, elle se trouve au pied de la montagne de Gučevo (779m). Elle occupe une position intermédiaire entre les villes de Loznica et de Zvornik, étant éloignée de la première ville 5 et de la seconde 19 km. Elle est reliée, par le trafic d'autocars, à tous les principaux centres régionaux de la RS de Serbie.

Les sources thermominérales apparaissent dans la zone de faille de Gučevo. Le captage d'exploitation est constitué d'un puits de 49,8 m de profondeur, alimenté des calcaires mésozoïques. L'abondance de la source est 2,0 l/sec, la valeur pH 6,6 et la température de l'eau jusqu'à 32°C. D'après ses propriétés physico-chimiques et sa composition gazeuse, l'eau est caractérisée comme l'eau hypothermale sulfureuse.

Le climat, dans son ensemble, est tempéré et très propice à la station d'été et à la convalescence. C'est pourquoi Banja Koviljača est connue aussi comme station climatique. Les environs de la station se distinguent par le contenu des ambiances rares et la montagne de Gučevo a été mise au nombre des paysages à caractéristiques naturelles spéciales. Les environs renferment aussi de nombreuses places d'intérêt culturel et historique.

Se basant sur les sources et les résultats des recherches archéologiques, l'auteur a conclu que les thermes principaux de Koviljača avaient surgi à un niveau plus élevé, au-dessus de la plaine d'inondation et qu'ils étaient descendus en plusieurs étapes de l'évolution morphohydrologique des versants de la montagne de Gučevo à l'emplacement actuel des sources. La station thermale ancienne, dont n'est conservé que la nécropole médiévale, s'était probablement éteinte dans les premières décennies du XVIe siècle.

Après la libération de la Serbie, dans l'intervalle de temps de 1847 à 1974, la genèse fonctionnelle de la station thermale de Koviljača, dans l'exploitation organisée des sources thermales dans l'alluvion de la Drina, a été caractérisée par quatre phases évolutives et ensuite la transformation moderne de la station thermale et sa ré-affirmation fonctionnelle et spécialisation balnéo-touristique.

Dans la première phase, après la période du libre tourisme sanitaire, à partir des années trente du dernier siècle jusqu'à l'année 1846,

dans la période de temps 1846 — 1897, l'Etat avait fait construire quelques bâtiments pour servir à la fonction thermale, mais ils étaient provisoires.

Dans la deuxième phase, de 1898 à 1929 en propriété du département de Podrinje, a commencé l'édification de la station thermale moderne à partir de l'année 1904. En 1905 déjà la station thermale de Koviljača occupait la deuxième place parmi les stations thermales en Serbie par le nombre des visiteurs. Dans la première étape de la deuxième phase du développement (1898 — 1911), Koviljača a formé aussi la fonction récréative-touristique. Elle était renommée aussi pour le thermalisme social. On y a commencé à construire aussi des institutions sociales modernes spéciales pour le logement et le traitement gratuits des malades pauvres. La seconde étape de la deuxième phase du développement (1922 — 1929) représente la période du développement général et puissant. La station thermale de Koviljača a été édifiée dans le style »station thermale au jardin« avec les villas contruites à distance l'une de l'autre, dans une certaine symétrie et entourées de verdure plantée. Avec une série de fonctions du complexe balnéo-touristique, elle était une des stations thermales les plus fréquentées en Serbie. En 1929, Koviljača avait, avec les pensionnaires des maisons de repos, plus de 8.000 visiteurs. Ils ne venaient pas uniquement du pays entier, mais aussi de l'étranger.

Dans la troisième phase du développement balnéo-urbain, dans la période de 1930 — 1941, la station thermale de Koviljača, sous la gestion de la Banovina de Drina, a maintenu sa haute réputation, bien qu'elle n'ait fait qu'un progrès insignifiant. Après l'année 1932, lorsque, à côté des fonctions sanitaire, résidentielle et de repos, dans les fonctions s'était rangé aussi le tourisme excursionniste et les autres espèces de mouvements touristiques acquéraient également une importance croissante, inclusivement aussi le tourisme de congrès et de manifestations et dans le tourisme de transit une place importante était prise aussi par le tourisme étranger. Dans la période de temps entre 1934 et 1940, lorsque, dans les conditions normales, la station thermale de Koviljača était fréquentée chaque année par 50 — 60.000 visiteurs permanents et transitaires, fut effectuée la réorientation économique de la population du village de Koviljača, dans le finage duquel la station thermale était édifiée, selon les exigences du marché touristique. C'est alors que fut formé le centre commercial et d'affaires dans l'agglomération urbaine. En tant qu'un ensemble d'agglomération, Koviljača avait une triple structure urbaine: la partie centrale avec les bâtiments appartenant à la station thermale, situés dans le parc, la partie résidentielle de cadre avec le centre commercial et d'affaires et la partie périphérique avec l'agglomération rurale. Koviljača, station thermale le mieux aménagée en Yougoslavie, devançait par l'expansion capitaliste, toutes les autres stations dans l'industrie thermale.

La quatrième phase de genèse fonctionnelle de la station thermale de Koviljača comprend la période de temps de 1945 à 1974. Cette phase est caractérisée par le développement considérable de l'agglomé-

ration urbaine, surtout grâce à l'installation des immigrés sur les terrains parcellés du finage de Koviljača. La station obtint plusieurs objets balnéo-urbains importants et périodiquement se distinguait par la prospérité, mais en comparaison de l'édification intense et le développement général des autres centres balnéo-touristiques de Yougoslavie, cette phase désigne, dans son ensemble, l'étape d'une stagnation relative.

Le moment crucial — transformation contemporaine — a commencé en 1974 par l'élaboration du Plan spatial régional de la Serbie du Nord-Ouest. Grâce à l'édification la plus moderne et l'aménagement des objets thermaux, urbain, communaux et autres, à la réorganisation du travail et à l'établissement des institutions médicales, Koviljača a pris une des premières places dans le tourisme balnéaire de la RS de Serbie. Elle est devenue un centre balnéo-touristique polyvalent et l'ossature des activités touristiques.